ВОСЬМІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Харків
2003

79

Міністерство культури і мистецтв України

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ВОСЬМІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду

12 квітня 2002 р.

Видання здійснене за фінансової підтримки АКБ «Меркурій» (голова правління Соловйов В.П.)

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
№ 42953
БІБЛІОТЕКА

Харків
2003

УДК 930.26+006.90+908
ББК 79

Восьмі Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. – Харків: Вид-во ХНАДУ, 2003. – 140 с.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, вчених вузів, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції, присвяченій 100-річчю XII Археологічного з'їзду, що проходила у рамках VIII Сумцовських читань у Харківському історичному музеї.

Видання розраховане на музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

Друкується за рішенням науково-методичної ради Харківського історичного музею, протокол № 1 від 15 січня 2003 р.

Рецензенти: С.М. Куделко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна);
С.І. Посохов, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна).

ISBN 966-303-030-5

© Харківський історичний музей, 2003
61003, м. Харків, вул. Університетська, 5

МИКОЛА СУМЦОВ ЯК ДОСЛІДНИК ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Н.В. Аксьонова, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Творчість двох яскравих особистостей, що присвятили свій талант вивченню етнографії Слобожанщини дуже тісно пов'язана. Дослідники неодноразово наголошували на тісний науковий контакт, підкреслюючи, що саме з метою упорядкування і критичного опрацювання підходив до вивчення творчості Квітки Микола Федорович Сумцов [Єрофієва Г.М. Бібліографічна діяльність М.Ф. Сумцова // Перші Сумцовські читання. – Харків, 1995; Пивоваров В.М. Вклад М.Ф. Сумцова в духовний розвій Слобідської України // Перші Сумцовські читання. – Харків, 1995].

До етнографічних скарбів неодноразово зверталися видатні етнографи. Згадки про етнографічне надбання Г.Ф. Квітки у науковій літературі носять дуже прихильний характер [Андріївський О. Бібліографія літератури українського фольклору. – К., 1930. – Т. 1], не позбавлені навіть таких епітетів як "художник-етнограф Слобожанщини" [Єрофіїв І. Літературно-етнографічна спадщина В.Г. Масловича // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. – 1926/27. – № 2-3].

Але найзавзятішим і найприхильнішим дослідником етнографічної спадщини Григорія Федоровича був М.Ф. Сумцов. Квітка для Сумцова – найвидатніший український етнограф 30-40-х років XIX століття, спадщина якого з вивчення, народного життя передана у літературному вигляді, саме він найпершим відзначив етнографічність всіх, без винятку, творів Г.Ф. Квітки, у яких йдеться про життя народу. Саме він наголосив на використанні художніх творів письменника як джерела для докладного вивчення народного життя. Етнографічність і достовірність надбання письменника М.Ф. Сумцов охарактеризував у своєму творі "Квитка как этнограф", де відзначив напрямки етнографії, що можна вивчати за творами Квітки. Більшість свідчень Григорія Федоровича він навіть не піддає критиці, а прямо відсилає читачів до відповідних творів, або їх фрагментів, цілковито упевнений в тому, що ці свідчення без будь-якого коментаря є етнографічним джерелом, при цьому зазначаючи, що навіть деякі побічні свідчення у творах Квітки, передають важливі свідчення щодо застарілих звичаїв. Особливо Микола Федорович наголошує на

значення висновків письменника щодо визначення ментальності українського народу [Сумцов Н.Ф. Квитка как этнограф. – К., 1893].

Але ще до цього Сумцов звертається до творів Квітки з метою віднайти саме в них ті факти, які йому так були необхідні для етнографічних узагальнень. Це безпосередньо стосується таких етнографічних розвідок як "Досветки и посиделки" і "Вечерницы". Особливо його вражає здатність письменника точно передавати подробиці побуту народу [Сумцов Н.Ф. Бытовая сторона в сочинениях Квитки // Харьков. – 1878. – № 272-275; Сумцов Н.Ф. Слободско-украинское дворянство в произведениях Г.Ф. Квитки. – К., 1884]. Микола Федорович визначає також й історичні підвалини різноманітних творів письменника [Сумцов Н.Ф. К истории сочинений Г.Ф. Квитки // ХГВ. – 1880. – 18 мая].

Навіть на початку XX століття етнографічна наука, не дивлячись на існування різноманітних програм, не мала чітких методичних вказівок щодо збору польового матеріалу. Тому напередодні XII Археологічного з'їзду постала нагальна потреба вивчення життя народу в губернії. За дорученням комітету з упорядкування XII Археологічного з'їзду М.Ф. Сумцова було відряджено до Ахтирського повіту з наданням відповідних коштів. Він знову повертається до творчості Г.Ф. Квітки, як надихача в польовій роботі, в якій М.Ф. Сумцов був початківцем. Хоча саме в переддень з'їзду склав декілька етнографічних програм зі збору матеріалу, що були поширені серед учителів і священиків [Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Т. 1. – Харьков, 1902. – С. 6]. У вступі свого етнографічного пошуку видатний філолог приводить паралелі зі свідченнями Квітки щодо фарбування місцевими коцарками шерсті за допомогою квітів, а також опис приготування сластьон із квітчиного "Салдатського патрета" [Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Харьков, 1902].

У збірці "Слобожане" саме квітчині згадування про приготування різних страв і напоїв на Слобожанщині Сумцов наводить в передмові статті "Їжа і напої", характеризуючи їх як "коротенькі, але влучні". Дослідник не мислить собі опису слобожанського ярмарку без цитування Г.Ф. Квітки, який описував ярмарок в Липцях [Сумцов Н.Ф. Слобожане. – Харьков, 1918].

Все сказане вище підтверджує шанобливе і поважне ставлення видатного фольклориста до етнографічного надбання Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. Ніхто ні до нього, ні після не зміг запровадити повсякчасне звертання до літературної спадщини письменника як до етнографічного джерела, пояснюючи це тим, що видання "сирого" етнографічного матеріалу Квітка не міг зробити через низку об'єктивних причин і відсутність популяризації подібних досліджень на той час взагалі. Такий стан речей зберігається упродовж всього XIX століття: більшість з дослідників не вважає за потрібне чітко фіксувати польові записи. Звертання до творчості інших дослідників майже відсутні. Це пов'язано з тим, що більша частина обрядів ще широко побутує в житті народу, і в згадках про них найчастіше відсутні будь-які посилання. Лише М.Ф. Сумцов зміг пояснити (визначив навіть ареал записів, що проводив Григорій Федорович) значення цього доробку для широкого застосування в майбутньому для етнологічних узагальнень та всілякої роботи з вивчення різних сторін життя Слобожанщини початку XIX століття.

XII АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД І РОЗВИТОК МУЗЕЇВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Л.Л. Рибальченко, завідувачка науково-методичного відділу Харківського історичного музею

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався справжнім ренесансом вітчизняного музейництва. Піднесення музейного будівництва стало можливим передусім завдяки участі широкого кола гуманітарної та технічної інтелігенції у справі заснування й подальшій діяльності музейних закладів.

Особливої актуальності набули археологічні, історичні та етнографічні дослідження. Найбільшу зацікавленість викликали малодосліджені регіони, в першу чергу так звані "національні окраїни". Це сприяло динамічному розвитку краєзнавства.

Вирішальну роль в організації досліджень регіонів країни відіграли наукові товариства, зокрема Московське археологічне. Ефективною формою його діяльності були Археологічні з'їзди, що супроводжувалися створенням виставок. Не став виключенням і Харків, де у серпні 1902 р. відбувся XII Археологічний з'їзд.

Початок формування музейної мережі Харкова було покладено заснуванням Харківського університету та його навчально-допоміжних закладів, майбутніх університетських музеїв. Одним з перших 1807 р. було засновано кабінет рідкостей, де поступово концентрувалися пам'ятки старовини, серед них і невелика кількість місцевого походження. За університетським статутом 1835 р. було створено музей красних мистецтв та старожитностей, до складу якого увійшли мистецькі колекції, археологічні та етнографічні пам'ятки. Проте подальше комплектування відділу старожитностей здійснювалося цілком випадково, безсистемно, незначною кількістю предметів, що не сприяло його становленню як осередку місцевої історії та старовини.

Рішення Московського археологічного товариства про проведення чергового XII Археологічного з'їзду у Харкові стало поштовхом до подальшого розвитку музейного будівництва регіону. Передбачалося розгортання широкомасштабних експедицій з комплексного історико-етнографічного дослідження Слобожанщини, їх кінцевою метою мало стати створення у Харкові музею місцевих старожитностей та етнографії.

Науково обґрунтовані систематичні дослідження регіону значно збагатили музейні збірки, передусім університетського Музею старожитностей і красних мистецтв. Переважна більшість пам'яток, які надійшли з виставки, створеної до з'їзду, були місцевого походження. Таким чином, музей мав змогу висвітлити історію краю з давніх часів. Виділилися нові підрозділи: археологічний, місцевих історичних пам'яток, а також підвідділи антропології та місцевої нумізматики. Виняткове значення мало створення принципово нових музеїв: етнографічного та церковної старовини. Етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства був цілком новим явищем на терені України. Його збірки широко висвітлювали всі ланки матеріальної і духовної культури населення Слобожанщини.

Видатною заслугою XII Археологічного з'їзду виявилося проведення досліджень та організація збирання пам'яток церковної старовини, що після з'їзду стали основою університетського музею церковних старожитностей.

Експонована на виставці значна кількість особистих матеріалів діячів вітчизняної історії, науки, культури, поклала початок "музею українського генія", в якому мали зосереджуватися пам'ятки видатних діячів національної науки і культури. На жаль, цей задум не було реалізовано у

повній мірі, зібрані колекції увійшли до складу університетського музею старожитностей і мистецтв.

Унікальні зібрання університетських музеїв після закінчення з'їзду внаслідок ряду обставин знов стали малодоступними для городян.

ХАРЬКОВСКОЕ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО И XII АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД

В.З. Фрадкин

В 2002 году научная общественность Харькова получила прекрасную возможность отметить две юбилейные даты, каждая из которых своим происхождением и значимостью представляет вполне заслуженный научный и общественный интерес. Первая из них связана со 125-летием ХИФО (1877-1919), превратившегося до начала XX ст. в научно-организационный центр фольклорно-этнографических исследований на Слобожанщине и ставшего по научному цензу его представителей первой на Украине общественной Академией гуманитарных наук. Достаточно напомнить, что в рядах этой немногочисленной по числу участников научной организации было свыше трех десятков лиц с академическими званиями, представлявшими Академии наук всех славянских государств. В их числе были известные историки и филологи, искусствоведы и правоведы, экономисты и этнографы, фольклористы и историки культуры: Д.И. Багалей, А.И. Белецкий, В.П. Бузескул, Л.А. Булаховский, Н.Н. Дурново, Д.К. Зеленин, П.В. Иванов, Г.А. Ильинский, А.И. Кирпичников, Ф.Е. Корш, С.М. Кульбакин, Н.А. Лавровский, В.Ф. Левитский, Б.М. Ляпунов, А.А. Мазон, Н.А. Максимейко, С.И. Маслов, И.В. Нетушил, А.М. Никольский (зоолог), Я.П. Новицкий, Д.Н. Овсянико-Куликовский, Н.И. Палиенко, М.Е. Попруженко, А.А. Потебня, В.И. Резанов, М.Е. Слабченко, В.И. Срезневский, Н.Ф. Сумцов, А.И. Успенский, М.Г. Халанский, Ф.И. Шмидт, И.М. Эндзелинь, Д.И. Яворницкий.

Как отмечали зарубежные ученые, ХИФО было единственным из академических обществ того времени "имевшим прочную связь с населением", в котором равные права наряду с мужчинами получили женщины,

лица разных национальностей и профессиональных интересов, независимо от места жительства, социального положения и научного ценза.

В начале XX ст. ХИФО, возглавляемое выдающимся подвижником науки и образования на Украине, заслуженным профессором Харьковского университета Н.Ф. Сумцовым, располагало богатейшим по числу документальных материалов – Историческим архивом, преобразованным в 20-е годы в ЦГИА Украины; уникальнейшим по своей научной ценности Этнографическим музеем, ставшим в советское время основой Музея Слободской Украины им. Г.С. Сковороды; Педагогическим отделом, собственно, первым педагогическим обществом на Украине, оказывавшим методическую помощь средним учебным заведениям всей России, двумя специальными научными библиотеками, и, возникшим в 1916 г., Англо-французским отделом с целью научного сближения и общения с союзниками России "в кругу историко-филологических дисциплин".

Отмечая многогранную научно-исследовательскую, организационно-методическую, просветительную, педагогическую и издательскую деятельность ХИФО, принесших ему уже к концу XIX ст. европейскую известность и признание в славистическом научном мире, следует особо подчеркнуть его работу на перспективу. Это было единственное в то время научное общество, которое учреждением премий за лучшие студенческие сочинения в области отечественной истории, этнографии и фольклористики имени: А.А. Потебни, М.С. Дринова, Е.К. Редина, Т.Г. Шевченко, Н.В. Лысенко, допуском студентов на свои заседания и научной апробацией их докладов, привлечением их для работы в археологических и этнографических экспедициях постоянно заботилось о подготовке научной смены и развитии гуманитарных областей знания.

Харьковчане должны знать и гордиться тем, что еще во второй половине XIX ст. благодаря культурно-просветительной и образовательной деятельности ХИФО город Харьков снискал славу "Южнорусских Афин". Вторая юбилейная дата связана со столетней годовщиной проведения в Харькове XII Археологического съезда, достигнутые результаты которого превзошли все ожидания столичных ученых, а блестящая организация подготовительной работы и сегодня может служить поучительным примером для многих научных обществ, краеведческих организаций и даже академических научно-исследовательских учреждений исторического профиля.

В почти полувековой истории археологических съездов царской России, XII – Харьковский, занимает исключительное место по многим обстоятельствам, частично отмеченным еще его участниками и актуализированным спустя 90 лет в выступлениях на Всеукраинской научной конференции, проведенной в стенах Харьковского университета и явившейся наглядным примером восстановления исторической памяти и справедливости к незаслуженно забытой яркой странице в истории развития отечественной науки и культуры.

Выбор места съезда*, организация подготовительной работы, сама подготовка и проведение съезда, ставшее поданным торжеством науки в столице Слобожанщины и вызвавшее широкий резонанс в научных кругах России и за рубежом – все это, вместе взятое, стало возможным благодаря ХИФО во главе с Н.Ф. Сумцовым, практически всем составом вошедшим в Харьковский предварительный комитет по устройству XII Археологического съезда. (Всего в составе Комитета было 82 члена, из них 20 иногородних, 56 являлись представителями ХИФО – В.Ф.). Такой состав Комитета предопределил этнографическую направленность его деятельности, что обнаруживалось уже на первом заседании по устройству будущего съезда в Московском археологическом обществе, когда по предложению харьковских делегатов была определена территория и характер будущих исследований, предполагавших впервые устройство двух выставок: археологической и этнографической. Для этого планировалось: а) произвести тщательные и систематические исследования как в Харьковской губернии, так и соседних с ней, главным образом, по левому берегу Днепра: Курской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и северной части Таврической, и в областях Войска Донского и Кубанской; б) "собрать побольше предметов исторической археологии, т. е. быта в этом же регионе; как характеристику исторического прошлого старой Малороссии, Слободской Украины и Запорожья, и их наследников: Новороссии, Войска Донского, и Кубанского".

* Следует подчеркнуть, что в археологическом отношении Слободская Украина для столичных ученых была практически terra incognita, кроме этого, серьезное беспокойство у них вызывала обширность исследуемого региона, а также необходимость поделить предстоящие заботы между археологией и этнографией. (См.: Отчет П.С. Уваровой "Труды", т. III, с.269.)

По замыслу А.Н. Краснова, полученные в ходе исследований материалы, должны были отражать историю культуры "южнорусской народности" приблизительно из Харьковской, Курской, Воронежской, Екатеринославской, Херсонской губернии и Кубанской области с широкой целью "отметить видоизменение культуры под влиянием геофизических перемен, пережитки старины и влияние соседних народностей, а равно антропологические данные и памятники духовной культуры". Таким образом, еще в начале XX ст. выдающийся харьковский ученый-энциклопедист и просветитель проф. А.Н. Краснов предвосхитил постановку проблемы, касающейся специфики этнических процессов в нынешних восточно-украинских областях, проблемы, искусственно превращаемой в наше время "национал-патриотами" двух славянских государств в арену ожесточенных политических баталий.

Как по размаху, так и по организации подготовительной работы Харьковский съезд не имел себе равных в истории археологических съездов России. Не ограничиваясь программно-методическим обеспечением собирательской работы на местах, впервые для координации усилий и развертывания исследований, по инициативе членов ХИФО были созданы отделы Харьковского предварительного комитета в Нежине, Полтаве, Воронеже, Курске, Екатеринославе, Новочеркасске, Екатеринодаре. Активное участие в подготовительной работе приняли: Одесское общество истории и древностей и Новороссийский университет; Киевское общество Нестора-летописца и Нежинское историко-филологическое; Общество любителей Кубанского края и Новочеркасский музей; Черниговская, Воронежская и Полтавская ученые архивные комиссии; Курский, Полтавский и Харьковский статистические комитеты. Впервые в практике съездов в эту работу были вовлечены почти все южные губернские и уездные земства; только в одной Харьковской губернии земство выделило 2500 рублей на организацию этнографической выставки.

Подготовка к XII Археологическому съезду стала крупной вехой в истории развития отечественной этнографии; она оживила работу по собиранию и изучению памятников духовной и материальной культуры населения Левобережной Украины и юга России; пробудила интерес у значительной части сельской и городской интеллигенции, студенчества к историческому краеведению, позволила ввести в научный оборот массу частично обработанных фольклорно-

этнографических материалов, публикованных в трудах вышеназванных комиссий, комитетов и обществ.

Этнографическая выставка, на подготовку которой ушло свыше двух с половиной лет напряженной работы по розыску и приобретению необходимых экспонатов, каталогизации и размещению коллекций, оформлению сохранившегося до наших дней читального зала университетской библиотеки целой группой художников во главе с С.И. Васильковским и В.Г. Кричевским, стала крупнейшим событием в истории украинской этнографии, ее экспозиция положила начало качественно новому подходу к изучению народной жизни, где каждый предмет материальной культуры был паспортизован и имел высокую научную ценность.

Научное наследие XII Археологического съезда превосходит остальные съезды не только количеством и объемом изданий (3 тома "Трудов" самого съезда, 2 – Харьковского предварительного комитета, плюс отдельно вышедшие "Известия XII Археологического съезда", "Альбом" и "Каталог" выставки, последний на 40 печ. листов и др., но и, главное, необычайно широким диапазоном проблематики исследований. В её спектре нашли отражение практически все отрасли историко-филологических знаний, краеведческий аспект которых позволяет квалифицировать этот съезд, как первый съезд по историческому краеведению на Украине.

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ У ВИЯВЛЕННІ, ЗБЕРЕЖЕННІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

А.А. Янковський, директор Харківського історичного музею

Основне значення XII Археологічного з'їзду полягає в тому, що на ньому було представлено велику кількість досліджень про Слобідську Україну та окреслені напрямки для її подальшого вивчення. Серйозна увага надавалася музейній справі, було запропоновано створити губернські музеї та забезпечити сприяння цьому з боку суспільства та уряду.

Харківський історичний музей пишається тим, що в його скарбниці також є музейні предмети XII Археологічного з'їзду. Це, перш за все, археологічні знахідки, матеріали церковної старовини, предмети домашнього побуту та інші. Незважаючи на складні умови сьогоднішнього існування, колектив продовжує традиції, започатковані на XII Археологічному з'їзді та наголосливо розвиває всі види музейної діяльності.

У області науково-дослідної роботи у 2001 р. підготовлено та опубліковано 49 робіт. Наукові співробітники музею брали участь у роботі дев'яти Всеукраїнських та Міжнародних наукових конференцій.

Проведені охоронні археологічні дослідження на Верхньосалтівському IV катакомбному могильнику. Досліджено три катакомбних поховання і одне в підбої (загальна площа 70 м²). Виявлено 212 предметів. Разом з археологічною експедицією ХНУ ім. В.Н. Каразіна досліджено могильник салтівської культури біля с. Червона Гірка Балаклійського району. Досліджено два ямних поховання площею 44 м², де зібрано 308 предметів. Також проведені розкопки трьох курганів біля с. Артемівка Печенізького району та біля с. Халимонівка Валківського району.

Проведене обстеження пам'яток культури у Сахновщинському, Зміївському, Кегичівському, Валківському та Первомайському районах Харківської області. Всього було зроблено огляд восьми городищ.

З метою поглибленого вивчення і популяризації музейних колекцій продовжується робота з наукової атрибуції музейних предметів. У 2001 р. науковими співробітниками складені уніфіковані паспорти на нові надходження у кількості 1476 одиниць та 257 на музейні предмети, що пройшли переінвентаризацію.

Робота з наукового комплектування фондів здійснюється шляхом передачі музейних предметів підприємствами, організаціями, закладами, громадянами. У 2001 р. колекція музею поповнилася 1381 предметами. З них 1193 – по основному фонду, 188 – по науково-допоміжному фонду. 520 предметів, що надійшли до музею – це археологічні пам'ятки.

Протягом 2001 р. співробітниками музею були підготовлені і експонувалися 15 виставок з фондових зібрань. Музей відвідали 140766 осіб, у тому числі учнів і студентів – 121388 особи. За угодами 379 осіб. Проведено 2345 екскурсій. Екскурсіями обслуговано 41000 осіб, у тому числі учнів і студентів більше 39 тис. осіб.

На базі музею були організовані та проведені тематичні вечори та заходи, працювали лекторії. Постійно підтримувалися зв'язки з провідними державними та комерційними каналами на телебаченні та радіо, з редакціями газет та журналів.

Продовжується надаватися науково-методична допомога музейним закладам області з усіх напрямків музейної діяльності та у проведенні пам'яткоохоронної роботи.

Але найбільшим здобутком цього часу є те, що в колективі виросло нове молоде покоління, яке впевнено виходить на нелегку дорогу музейництва. Вперше за багато років у музеї захистили дисертації на звання кандидата історичних наук і продовжують успішно працювати заввідділу археології В.С. Аксьонов і провідний науковий співробітник І.А. Сніжко. Чотири наукових співробітники є аспірантами і пошукачами вищих навчальних закладів.

А це значить, що традиції XII Археологічного з'їзду будуть продовжені наступними поколіннями дослідників історії Слобожанщини, які стануть впевнено продовжувати справу своїх попередників.

XII АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД І СУЧАСНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КРАЮ

ПРО МАРШРУТ СХІДНОГО ПОХОДУ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

В.С. Аксьонов, зав. відділу археології Харківського історичного музею

Вважається, що Східний похід князя Святослава став вінцем тривалого протистояння та боротьби між молодою Давньоруською державою та Хозарським каганатом за гегемонію у Східній Європі. Після цього походу встановився новий баланс сил у Поволжі, Подонні, Східному Кавказі та у Криму. Не дивно, що Східний похід Святослава привернув до себе увагу багатьох поколінь істориків та археологів. Проте до цього часу відсутня єдина точка зору щодо датування походу, його маршруту, наслідків тощо.

Вивчення салтівської археологічної культури, культури Хозарського каганату дозволяє ще раз повернутися до питання про маршрут походу слов'янського війська на чолі з князем Святославом. Комбінуючи дані письмових джерел, вчені реконструювали, у загальних рисах, маршрут походу, котрий окреслюється таким чином: Київ – земля в'ятичів (Ока та верхів'я Волги) – Волжська Булгарія – Ітіль (столиця Хозарського каганату) – Семендер – Кавказька Аланія – касоги – Тмутаракань – Саркел (Біла Вежа) на Нижньому Дону – Київ.

На думку автора, вірогідність такого маршруту досить низька. Вагомим аргументом проти такого маршруту похода Святослава, як мені здається, є його надмірна довжина та пов'язана з цим тривалість у часі. Усі відомі походи слов'ян IX – першої половини X ст. мало чим відрізнялися від звичайних набігів заради отримання здобичі у вигляді контрибуції та данини. Успіх таких походів залежав у значній мірі від швидкості руху війська та несподіваності нападу на ворога, що підтверджується у даному випадку візантійськими письмовими джерелами. Слов'яни розпочинали свої походи, наприклад, на Константинополь, навесні, коли Дніпро звільнявся від льоду, а намагалися закінчити на пізніше

пізньої осені. Тривалість походу не перевищувала одного навігаційного сезону, при цьому слов'яни прагнули уникнути зимівлі у чужих краях [Сахаров, 1980, с. 183]. У відомих нам випадках, коли слов'янське військо було змушене залишатися на зимівлю поза своєю землею (похід на Бердаа 943/944 р., повернення Святослава з Дунайського походу у 972 р.), воно зустрічалося з голодом та хворобами, і через це зазнавало поразки [Половой, 1960]. У той же час, власне Київська земля залишалася б майже без захисту у разі нападу будь-якого ворога, як це, наприклад, мало місце за часів Дунайського походу князя Святослава (облога Києва печенігами у 968 р.) [ПВЛ, 1950, с. 244].

До того ж, Святослав міг здійснити похід лише маючи достатню кількість човнів, щоб ними спуститися Волгою до Ітіля. Проте перетягнути вже готові човни з Десни до Оки надто важко, а побудувати велику кількість човнів в землях в'ятичів Святославу було проблематично, адже в'ятичі були підлеглими Хозарського каганату та платили йому данину. Вони були підкорені Святославом у 966 р., вже після його Східного походу [ПВЛ, 1950, с. 244].

Вищезазначений маршрут походу, на відміну від шляху по Дніпру, йшов землями племен (в'ятичів, волжських булгар, буртасів, алан, касогів, хозарських печенігів), які навряд чи пропустили б військо Святослава без військового опору. І справа не тільки у тому, що названі народи, хоча б і номінально, входили до складу Хозарської держави та платили данину, і таким чином повинні були надавати військову допомогу хозарам. На усьому шляху військо Святослава повинно було б поповнювати запаси провізії, а отримати її можливо було лише у місцевого населення мирним (торгівля, обмін) або грабіжницьким шляхом. Перше відпадає, бо воїнам Святослава не було чим торгувати. Залишається лише грабунок, що і робився на території супротивника усіма арміями в усіх війнах аж до XIX ст. Останнє повинно було викликати опір з боку місцевого населення. Тому сутички на довгому шляху, якщо головною метою Святослава було серце каганату – столиця Ітіль, не входили у плани київського князя.

Ще один шлях, яким міг би рухатися Святослав, проходив по Дону або Сіверському Дінцю, тобто "слов'янською" річкою арабських географів X-XII ст. Але цей шлях перетинала низка салтівських фортець, які були, на думку Г.Є. Афанасьєва, побудовані візантійськими інженерами на прохання Хозарського уряду на початку X ст. для захисту північних та північно-західних окраїн каганату від нападів слов'ян [Афанасьев, 1993,

сс. 147, 148]. Пройти цим шляхом без військових сутичок військо Святослава могло лише за умови союзних взаємовідносин між Святославом та салтівцями Подоння або при оголошенні останніми нейтралітету. Це вірогідно, бо на салтівських поселеннях та городищах не знайдено слідів військових катаклізмів, що датуються другою половиною X ст. Однак, у "Повести временных лет" згадується, що після здобуття Саркелу, князь Святослав: "И победил ясов й касогов" [ПВЛ, 1950, с. 244]. А саме з "ясами" деякі дослідники пов'язують аланське населення басейну Сіверського Дінця та Дону, котрим належали розташовані тут кам'яні фортеці та катакомбні могильники [Вернадський, 1996, с. 52-54; Калинина, 1976, с. 90-100; Новосельцев, 1990, с. 220-227]. "Ясов" на Сіверському Дінці літописець згадує у зв'язку з подіями 1116 р. [ПВЛ, 1950, с. 404]. До того ж салтівські кремаційні поховання з басейну Сіверського Дінця частина дослідників пов'язує з адиго-абхазьким населенням (касогами) [Пьянков, 2001, с. 117-120; Афанасьев, 2001, с. 53]. Касоги разом з аланами ("ясами") були переселені урядом Хозарського каганату у другій половині VIII ст. із території Південного Кавказу до Подоння. Тому не важко уявити, що після захоплення Саркелу на Нижньому Доні військо Святослава зіткнулося з донськими, а не з північнокавказькими, "ясами" та "касогами".

Виходячи з усього вищезгаданого, найбільш вірогідним, з точки зору письмових та археологічних джерел, вважається шлях слов'янської дружини князя Святослава на човнах по Дніпру, навколо Криму та вгору по Дону до Саркела. Цей маршрут був добре відомий, відносно безпечний, вимагав менше зусиль, ніж вищезгадані маршрути, бо йшов в обхід територій, що знаходились під контролем підлеглих Хозарському каганату народів. До того ж значна частина даного маршруту невдовзі до цього була пройдена при поході 943/944 рр. на Бердаа. Десь біля Саркелу, на кордоні домену кагана, відбулася битва між русами Святослава та Хозарським військом. Каган вийшов на зустріч війську Київського князя, бо знав про похід. Святослав, як зазначає літописець, завжди попереджав супротивника: "И посылал в иные земли со словами: Хочу на вас идти", що він зробив і цього разу. "Повесть временных лет" підтверджує це словами: "Услышав же, хазары вышли навстречу во главе со своим князем Каганом и сошлись биться ..." [ПВЛ, 1950, с. 244]. Військо Святослава в сутичці перемогло, захопило Саркел. Потім, вірогідно, слов'яни перемогли донських ясов та касогів, котрі поспішали на допомогу

кагану, але запізнилися. Після цього князь Святослав, залишивши в Саркелі загін воїнів, з залишками дружини повернувся до Києва, вірогідно, тим же шляхом, що і прийшов: Доном до Азовського (Сурожського) моря – навколо Криму – вверх по Дніпру до своєї столиці.

КУЛЬТ ВОГНЮ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ПІСОЧИНСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

Л.І. Бабенко, ст. наук. співробітник Харківського історичного музею

Характерною рисою поховального ритуалу лісостепового населення у скіфські часи є використання вогню на різних етапах проведення поховання. Різноманітні прояви подібного ритуалу були зафіксовані при розкопках Пісочинського курганного могильника, що були проведені археологічною експедицією Харківського історичного музею в 1978-80 рр. За означений термін було розкопано 35 курганів, з яких щонайменш 12 містили сліди прояву культу вогню, що можна вистроїти, базуючись на послідовності певних етапів поховального ритуалу, в такому порядку.

1. Розпалення вогнища на поховальному грунті передувало копанню могили і, можливо, було пов'язане з обрядом знешкодження (очищення) місця поховання. В кургані 7 залишки вогнища зафіксовані майже по всій площині кургану. Ближче до центру товщина зольної плями з залишками обгорілої деревини досягала 25-30 см. Тут же було знайдено велику кількість кальцинованих кісток тварин. Сліди вогнища діаметром 20-23 м та товщиною 30-50 см у центрі, з залишками згорілої та обвугленої деревини виявлені під насипом кургану 9. Найбільш потужним вогонь був на північ від могили, де грунт ошлакувався на глибину до 35 см. Скоріш за все, подібний ритуал було проведено 1 в кургані 35, де малої висоти насип (до 10 см) значною мірою складався з ошлакованого грунту.

В кургані 30 вогнище під насипом займало ділянку 11×9,5 м, а поховальний грунт був ошлакований на глибину 25-30 см. Але у даному випадку на рівні давнього горизонту було проведено обряд кремації небіжчика, обпалені фрагменти черепа та трубчастих кісток якого виявлені в 2,8 м на схід від центру насипу. Ніяких залишок поховальної споруди не зафіксовано.

МУЗЕЙ
№ 42953
БІБЛІОТЕКА

2. Зольні плями невеликого розміру на дні могили репрезентовані двома випадками. В кургані 1, в дитячому похованні, біля південної стінки виявлено зольну пляму товщиною 15-20 см з залишками деревних вугликів. В похованні кургану 11 біля північної стінки могили зафіксовано зольну пляму діаметром 40 см та товщиною 2 см з залишками дерев'яних обпалених прутиків. Подібні вогнища розпалювалися після спорудження могильної ями і, можливо, були імітацією вогнища. Не виключено, що вогонь розводився не в могилі (відсутність слідів коптіння на стінах), а поза нею. В могилу ж доставляли вже перегоріле вугілля.

3. Ритуал спалення дерев'яної гробниці. Повне спалення гробниці було проведено в кургані 7. Залишки обпаленого дерева у великій кількості зустрічалися в засипці могильної ями. Вогонь пропік до червоного кольору дно могили. Тут же були знайдені залишки обпалених людських кісток. Дещо складніший ритуал спалення гробниці було проведено в кургані 9. На дні центральної стовпової ями виявлено шар обгорілої деревини товщиною 6-8 см. У решті восьми стовпових ямок знаходився деревний тлін. Отже, скоріш за все, перед спорудженням дерев'яної гробниці в центральній стовповій ямі спочатку було розведене вогнище, або ж туди було засипано певну кількість деревних вуглинок з вогнища іншого. Потім, після спорудження гробниці, розміщення небіжчика та поховального інвентаря могила була засипана чорноземом на 60-70 см вище дна, після чого дерев'яна гробниця була підпалена. Про саме таку послідовність ритуальних дій свідчать засипки могильної ями (біля дна переважав чорнозем, вище засипка майже повністю складалася з обгорілої деревини та золи, якими був вкритий і перегорілий викид навколо могили), відсутність слідів обпалювання на кістках небіжчика та поховальному інвентарі (серед якого – вогненетривкі вироби з кістки та шкіри), сліди сильного обпалення на черепі коня, що знаходився в ніші на висоті 75 см від дна могили тощо.

Дещо інші ритуальні дії були вжиті при проведенні поховань в курганах 17, 24, 26, в яких поховальна споруда репрезентована іншим типом – простою грунтовою ямою, розведення вогнища (їх залишки зафіксовані у вигляді деревних вугликів) всередині якої привело до закоптіння стін та дна могили.

4. Проведення ритуальних дій при спорудженні насипу. Найбільш вагомі за масштабом заходи були вжиті при спорудженні насипу кургану 7. До висоти 3 м насип складався з чорнозему, далі йшов шар обпаленої до червоного кольору, іноді ошлакованої, глини. На межі нижньої частини шару обпаленої глини та чорнозему знайдено велику кількість кальцинованих кісток тварин. Товщина обпаленого шару, верхній край якого мав хвилеподібну будову, місцями досягала 1,8 м. Вище знову йшов шар однорідного чорнозему.

В насипах щонайменше трьох курганів (цілком ймовірно, що їх було значно більше) зафіксовані залишки вогнищ, що свідчать про існування перерви при спорудженні насипу для проведення поминальних ритуалів. В кургані і на глибині 65 см була виявлена зольна пляма круглої форми. Невеликі шматки обгорілого дерева були знайдені в верхній частині насипу кургану 4 на глибині 35-40 см. Зольна пляма круглої форми діаметром 90 см та товщиною до 45 см, в якій знаходилися кальциновані кістки дрібної тварини, зафіксовані в насипі кургану 25 на глибині 1,2 м.

Не має можливості однозначно визначити характер знахідки зафіксованих на рівні поховального грунту 17 колод, з яких 6 були обпаленими (курган 18). Ці решітки могли бути як залишками дерев'яної гробниці, так і поховального вогнища.

Таким чином, сліди застосування культу вогню можна виявити на різних етапах проведення поховання. Однак у більшості курганів подібні сліди не простежуються. Не має підстав пояснювати це явище етнічною, соціальною чи статево-віковою відмінністю похованих. Кожний конкретний випадок застосування вогню відповідав певним задачам складного за структурою поховального ритуалу, релігійно-магічний зміст якого не можливо однозначно інтерпретувати.

ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ВІДРОДЖЕННЯ В СУЧАСНОМУ МИСТЕЦТВІ

В.П. Пахомов, художник по металу, член Харківського обласного творчого об'єднання вільних художників "Веселка"

Протягом останніх ста років досягнуто значних успіхів у дослідженні салтівської культури Хозарського каганату. Проте, до цього часу ще слабо опрацьовані питання, які пов'язані з мистецтвознавчим аналізом творчості хозарських майстрів. Проблеми ж використання культурної спадщини в сучасній художній творчості не торкалися зовсім.

У даному випадку, головною особливістю мистецтва хозар є те, що в єдиній різноетнічній державі протягом відносно невеликого часу склався самобутній та оригінальний стиль.

Зазначимо, що художні мотиви та образи мистецтва хозар стали основою народної творчості багатьох сучасних народів Північного Кавказу. Насамперед, це народне мистецтво осетинів – прямих нащадків аланів. Їх кераміка й досі зберігає форми, характерні для посуду салтівської культури. В елементах народної вишивки кабардинців і балкарців простежується спадкоємність і вплив хозарського мистецтва.

У своїй творчості хозарські майстри використовували найвищі технології того часу. Вони опанували художню емаль, пастове скло, в кераміці використовувалось лощіння. Великих успіхів було досягнуто в чорній та кольоровій металургії, художній обробці металу. Крім того, майже всі ювелірні прийоми, що існують сьогодні, з успіхом використовувалися ювелірами Хозарського каганату. Це виколотка, кування, паяння, лиття по восковій моделі. Серед художніх засобів, які підвищують декоративність виробу – об'ємна зернь, гравіровка, скань, полірування до дзеркального блиску.

Невелика кількість моделей перстнів та сережок якісно не відбилася на їх різноманітті, якого, зокрема, добивалися варіюванням окремих форм виробу. Без внесення змін в алгоритм роботи було створено безліч зовсім не схожих одне на одного творів. І, зрештою, однією з головних особливостей прикрас є їх вага, що відповідає нормі ваги для сучасних ювелірних виробів.

Дуже різноманітний світ сюжетів та художніх образів. У простих, лаконічних формах та символах відображено усе багатство всесвіту, ідеї боротьби між смертю та життям, добром та злом, уявлення людини про Істину та Достаток в різних їх проявах.

Духовний світ хозарського художнього металу близький та зрозумілий усім – він поза часом. Таким чином, найбільш яскраво духовний і творчий потенціал салтівських майстрів виявився саме в торевтиці та ювелірному мистецтві.

У сучасному мистецтві творча спадщина хозарських майстрів може бути осмислена і гідно представлена художниками різних напрямків і жанрів: в ювелірному мистецтві, художній кераміці та батику. Досить цікавими можуть бути роботи у "хозарському стилі", виконані різблярами по дереву та каменю. Необхідно зазначити, що у сучасних майстрів є досвід роботи у стилі "історизму".

Отже, художня спадщина Хозарського каганату жива, і як самостійна тема може і повинна відродитися у сучасному вітчизняному мистецтві.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗТАШУВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ

І.А. Сніжко, провідний науковий співробітник Харківського історичного музею

Географічне положення, геологічна будова та рельєф обумовили характер заселення території сучасної Харківської області за доби давнього кам'яного віку.

Перші пам'ятки палеолітичної епохи на Харківщині були відкриті під час підготовки до проведення XII Археологічного з'їзду. В.А. Городцов, досліджуючи територію Ізюмського повіту, відзначив кілька пунктів (уроч. "Верхній Степок", вершина г. Крем'янець), де давня людина виготовляла знаряддя з кременю. У 20-40 рр. XX ст. велику пошукову та дослідну роботу було проведено М.В. Сібільовим. Його розвідки охоплювали східну та південно-східну частоту території Харківської області. До пізньопалеолітичного часу відносяться відкриті ним стоянки в уроч. Пристін біля с. Синичине, біля с. Яремівка, с. Щуровка. У повоєнні роки вивчення пам'яток давньокам'яного віку було призупинено і відновилось лише наприкінці 80-х років, коли експедиція Харківського історичного музею провела розвідки, спрямовані на пошук палеолітичних пам'яток на території Ізюмського району. Результатом стало відкриття стоянки-майстерні біля с. Синичине (розкопки якої експедиція музею вела протягом кількох польових сезонів), та майстерень з первинної обробки кременю біля с. Суха Кам'янка та с. Яремівка, які функціонували тривалий час від пізнього палеоліту до епохи неоліту – бронзи.

Як відомо, для виготовлення знарядь давні люди використовували десятки різновидів гірських порід. Головними вимогами до них були твердість, можливість отримати при розколюванні надійний гострий край, ізотропність, здатність давати раковистий злам. Таким характеристикам у повній мірі відповідають осадкові породи групи силіцидів, які складені мінералами кварцу, халцедону, опалу.

Найчастіше людина палеолітичної епохи використовувала кремінь, який є дуже поширеним у природі. Зустрічається він у вигляді конкрецій, жовен та пластів, що залягають у вапнякових та крейдяних відкладеннях. Переважна частина палеолітичних пам'яток (здебільшого тих, що функціонально визначені як майстерні та стоянки-майстерні) пов'язана із такими родовищами кременю.

Територія, де розташована сучасна Харківська область, знаходиться на стику Середньоруської височини, Дніпро-Донецької низовини та Донецького кряжу. Рельєф більшої її частини являє собою хвилясту рівнину, що розчленована річковими долинами, ярами та балками. У північно-східній, східній та південно-східній частинах області характерною особливістю ландшафту є близьке до поверхні залягання крейдяних порід. По лінії Вовчанськ – Куп'янськ – Сватове проходить так зване "крейдяне плече", де крейдяні відклади виходять на денну поверхню і беруть участь у будові форм рельєфу. Товща порід верхньокрейдяного часу із прошарками кременю виходить на поверхню на території Вовчанського, Великобурлуцького, Куп'янського, Дворічанського, Ізюмського районів. Виходи кременю відзначені, головним чином, у відслоненнях правого берега р. Сіверський Донець (нижче за течією від сел. Савинці до кордону області) та його притоків. Зокрема, правий обривчастий берег р. Вовча на значній ділянці являє собою крейдяні відслонення, р. Оскол між с. Тополі та м. Куп'янськ тече серед крейдяних схилів, правий берег р. Чепель являє собою значні відслонення крем'яносних крейдяних порід та ін.

Саме ці райони є найбільш перспективними для проведення досліджень з метою пошуку пам'яток давньокам'яного віку. Планувати широкомасштабні дослідження, спрямовані на пошук палеолітичних пам'яток, зараз неможливо, виходячи із скрутних фінансових умов, в яких опинилась вся вітчизняна археологічна наука. Лишається сподіватися на допомогу краєзнавців а також на те, що колеги-археологи під час власних досліджень, особливо під час розвідок, не ігноруватимуть місця, де потенційно можливо знайти рештки палеолітичної епохи. Об'єднавши таким чином зусилля, зможемо прочитати найперші сторінки в історії нашого краю.

ФЕНОМЕН ПОЛІЕТНІЧНОСТІ НА ПРИКЛАДІ САЛТІВСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ У VIII–X ст.: ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

О.О. Тортіка

Факт поліетнічності різноманітних археологічних культур неодноразово відзначався в сучасній історичній науці. Найбільш яскравими і показовими прикладами таких культур, до складу населення яких входило два і більше етнічних компоненти, є черняхівська археологічна культура II–V ст. і салтівська культура VIII–X ст. Відкриття ряду поліетнічних культур і вивчення особливостей співіснування в них різних етнічних груп поставило під сумнів постулат, що існував до цього в археології, про тотожність археологічної культури й етносу, а так само ідею про існування "чистих" народів і рас, як у стародавні часи, так і в середньовіччі. З'явилася необхідність у більш докладному вивченні і поясненні цього явища, як із погляду безпосередньої роботи з добутим під час розкопок археологічним матеріалом, так і з позицій історичної інтерпретації цього феномена.

Природно, що, у першу чергу, вивчення цього явища проводилося археологами, на основі властивих цій особливій історичній науці специфічних засобів і методів дослідження. Археологи навчилися фіксувати прояв поліетнічності в археологічному матеріалі, виділили предмети і категорії об'єктів, що найбільш чітко вказують на наявність кількох етнічних груп у рамках ареалу однієї археологічної культури. Для салтівської культури хозарського часу відзначилися, насамперед, особливості поховального обряду і традицій домобудівництва алан і протоболгар. Подальше вивчення матеріалів культури показало, що ці розходження пов'язані не тільки з різноманітним етнічним походженням, але і з особливими типами господарської діяльності, що практикувалася цими етносами в рамках одного регіону. Як відомо алани вели осілий спосіб життя, займалися орним землеробством і придомним скотарством, а болгари здебільшого вели кочовий спосіб життя і практикували екстенсивне кочове скотарство. У той же час значні труднощі як і раніше представляє інтерпретація того факту, що й у рамках болгарського варіанта салтівської культури, особливо на матеріалі грунтових могильників,

спостерігаються значні етнічні відзнаки у формі могильних споруд і поховального обряду.

Найбільш конструктивним, для пояснення такої ситуації, представляється поняття археологічної культури як якоїсь достатньо гнучкої, не тільки в часі й у просторі, але й в етнічному відношенні, системі традицій, що у той або інший період сприймалася різноманітними групами древнього та середньовічного населення. Виникнення такої культурної спільності пояснюється тривалим сусідством етносів, наявністю між ними тісних торговельних контактів, сильним впливом більш розвинених сусідніх цивілізацій, держав або народів (Рима, Візантії, Ірану тощо), входженням території, на якій мешкали різні народи до складу одного державного утворення.

У випадку із салтівською культурою поліетнічність обумовлена, у першу чергу, входженням усього населення регіону (Подоння-Придонеччя-Пріазов'я) до складу з Хозарської держави, далі, близьким і тривалим сусідством протоболгар і алан, що почалося ще в VI ст., наявністю спільного для обох етносів візантійського культурного впливу й загальноєвразійського кочівницького фона. Очевидно, що для осколків ряду етнічних груп (тюрків, вугрів, іранців та ін.), що входили в салтівський масив під збірним ім'ям протоболгар, така спільність культури спочатку була вимушеною та обумовлювалася воєнною поразкою і підпорядкуванням хозарам. Але, згодом, виникає явна тенденція до культурного і соціального зближення різноетнічних салтівських груп, створення ними сукупних феодальних об'єднань, поліетнічних територіальних громад (про що свідчать біритуальні могильники Подоння-Придонеччя). З'являються передумови для формування синтетичної ранньофеодальної народності – алано-болгар. Аналогічна ситуація склалася в Південному Криму, на території Кримської Готії, де подібним способом формується достатньо компактне алано-готське населення, що проіснувало як етнічна цілісність до середини XVIII ст. Особливий інтерес, у зв'язку з цим, викликає відзначена здібність алан утворювати міцні союзи і конгломерати з іншими, достатньо далекими етносами: із болгарами в Придонеччі, готами в Криму, вандалами на території Піренейського півострова і Північної Африки.

Очевидно, також, що у всякому окремому випадку, поліетнічність археологічної культури має свої особливі причини виникнення і повинна пояснюватись виходячи з конкретної історичної, етнокультурної або

етнополітичної ситуації, що склалася в ареалі даної археологічної культури в наданий хронологічний період. Поліетнічне населення салтівської археологічної культури, що знаходилося на шляху до поступового злиття в одну народність у рамках хозарської державності, сформувалося в результаті складних історичних процесів кінця VII – початку VIII ст. Його склад багато в чому був випадковим і сформувався, у цілому, в ході хозаро-болгарських, а потім арабо-хозарських війн. Саме ця випадковість, у певній мірі, навіть, непередбачуваність етнічного складу салтівського населення і викликає в археологів найбільші труднощі у процесі етнічної інтерпретації матеріалу таких грунтових могильників як у с. Червона Гірка, Гусарівка, Суха Гомольша тощо.

ДОСЛІДЖЕННЯ САЛТІВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-50-х рр. XX ст.

М.В. Хоружая, науковий співробітник Харківського історичного музею

Після Великої Вітчизняної війни відновилися дослідження Верхньо-Салтівського археологічного комплексу (с. Верхній Салтів, у Волинського району), що були розпочаті ще на початку XX ст. вчителем В.О. Бабенко.

У 1946-1948 рр. після 20-річної перерви експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С.А. Семенова-Зусера розпочала обстеження та розкопки частини Салтівського могильника (вул. Замулівка, вздовж дороги на хутір Байрак). За ці роки було розкопано 49 катакомбних поховання та два окремих поховання коня. У процесі дослідження цих пам'яток було встановлено п'ять різних видів архітектурних катакомбних споруджень. Результати досліджень знайшли своє відображення у двох публікаціях [Семенов-Зусер, 1949, 1952].

У зв'язку з тяжкою хворобою С.А. Семенова-Зусера в наступні роки дослідження салтівських пам'яток на Харківщині вченими Харківського держуніверситету не проводилися.

З 1950 р. археологічні дослідження розпочав молодий вчений, аспірант Харківського держуніверситету Б.А. Шрамко. Велику увагу він приділив пам'яткам раннього залізного віку. Перші роки своїх досліджень

Б.А. Шрамко присвятив обстеженню вже відомих археологічних пам'яток на території Харківської, Полтавської та Донецької областей. Під його керівництвом у 1950-1960 рр. були проведені широкомасштабні розвідки з метою виявлення нових, раніше невідомих пам'яток та подальшого їх дослідження.

Не зважаючи на те, що Б.А. Шрамко як аспірант брав участь у дослідженні Верхньо-Салтівського комплексу, пріоритетним напрямком своєї наукової діяльності він обрав історію скифів. На цей вибір, можливо, вплинуло те, що з початку 50-х років XX ст. інтерес до салтівської культури значно знизився у зв'язку з появою у газеті "Правда" розгромної статті П. Іванова "Об одной ошибочной концепции" від 25 грудня 1951 р., та статті Б.О. Рибакова "К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси" [СА, 1953].

Але при широкомасштабних обстеженнях археологи Харківщини поступово продовжували виявляти пам'ятки салтівської культури. Так, у 1951 р. експедицією Б.А. Шрамка був виявлений салтівський культурний пласт на селищі у с. Велика Данилівка [Шрамко, 1952]. У наступні роки залишки салтівської матеріальної культури були знайдені на городищах Мохнач та Коробові Хутори (Зміївський р-н). Біля цих пам'яток Б.А. Шрамко відкрив кілька нових, раніше невідомих салтівських пам'яток. Так, біля городища Коробові Хутори ним були знайдені салтівські поселення в урочищі Піщане, біля озера Корінне та с. Черкаський Бішкин [Шрамко, 1954].

Проводячи розвідки по р. Оскіл у 1955 р., експедиція Б.А. Шрамка знайшла низку селищ салтівської культури. Салтівські культурні пласти були виявлені на поселеннях біля с. Піски Радківські, Нужнєво, Боровє, Павликівка, Васильївка, біля хутора Несподіваний (Боровський р-н). Тоді ж було відкрито нове селище салтівської культури біля с. Лагерь на правому березі р. Сіверський Дінець неподалік від біостанції Харківського держуніверситету [Шрамко, 1956].

У наступному році експедиція на чолі з Б.А. Шрамко проводила розвідки по р. Бурлук, Хотомля, Сіверський Дінець та Оскіл. Результатом розвідок стало виявлення восьми нових поселень салтівської культури (у с. Нова Олександрівка, Гнилиця, Красноармійське, Перше Травня, Мартове, Підлиман). Було обстежено городище біля с. Старий Салтів, де було виявлено сліди землянок у вигляді западин на землі [Шрамко, 1957]. Разом із загоном П.Д. Ліберова, експедиція Б.А. Шрамка провела

обстеження пам'яток археології по р. Берека, внаслідок чого біля с. Червоний Лиман було відкрито нове поселення салтівської культури.

Експедиція Харківського держуніверситету на чолі з Б.А. Шрамком у 1956 р. взяла участь у роботі Оскільської експедиції АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна. Харківський загін проводив розкопки кургану бронзової доби та селища салтівської культури біля с. Піски Радьківські (Боровський р-н). У кургані було досліджено впускне салтівське поховання (№19), що містило бронзові та срібні елементи одягу. Праворуч від небіжчика розташовувалися нижня щелепа та обрублені кінцівки корови. Курган було насипано з культурного шару поселення, дослідження якого дозволило розкопати залишки салтівського житла у вигляді напівземлянки та ще одне інгумаційне поховання салтівського часу. Із інвентаря в похованні знаходилися: залізний ніж та поясна пряжка.

У 1957 р. загін на чолі з В.І. Кадеєвим обстежував басейн Сіверського Дінця в межах Балаклейського району. Біля с. Первомайське було відкрито нове салтівське городище, що отримало назву Вербівське. На городищі були простежені залишки кам'яного муру у вигляді купи каміння. Біля с. Залимання був оглянутий салтівський могильник, відомий ще з 20-х р. XX ст. Могильник було відкрито місцевим дослідником Н.В. Сібільовим. На могильнику було розчищене зруйноване поховання салтівського часу. Поряд з могильником було відкрито ще два нових сальтівських поселення –Пшеничнівка I та II [Шрамко, 1958].

У наступних 1958, 1959 рр. були проведені обстеження городищ та селищ салтівського часу біля с. Суха Гомільша (Зміївський р-н), с. Верхній Салтів та Старий Салтів (Вовчанський р-н). На Верхньосалтівському могильнику Б.А. Шрамко дослідив зруйноване поховання у катакомбі на Замулівці. У поховальній камері були знайдені залишки двох людських кістяків (дорослої людини та дитини). Камера містила досить багатий поховальний інвентар: бронзову пряжку, литі та штамповані бубонці, фрагменти залізних ножів, чисельне намисто зі скла та роговика [Шрамко, 1959]. Дослідник вважав, що це поховання було пограбоване ще у давнину, хоча подальші дослідження салтівських некрополів показали, що такі поховання відносяться до могил, де виявлені сліди обряду навмисного знешкодження покійників.

У ті ж роки дослідження салтівських пам'яток розпочав учень Б.А. Шрамка В.К. Міхеєв, у подальшому видатний салтовознавець. Саме ним були проведені обстеження чисельних селищ навколо вищезазначених салтівських пам'яток [Шрамко, 1958, 1959].

Дослідження салтівських пам'яток 1946-1960 рр. експедицією Харківського держуніверситету знайшли відображення у монографії Б.А. Шрамка "Древности Северского Донца" (1962), де їм було присвячено спеціальний розділ. Ця монографія Б.А. Шрамка залишається настольною книгою для багатьох краєзнавців та дослідників археологічних старожитностей Харківщини.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ПРОБЛЕМИ СПІВРОБІТНИЦТВА

Ю.О. Чижова

Однією з головних задач освітніх закладів різних напрямів є патріотичне виховання дітей та учнівської молоді. Актуальність вирішення подібних проблем значно зростає на початкових етапах розбудови держави, коли, в умовах переоцінки характеристики багатьох історичних подій та постатей, вибір нових моральних цінностей та орієнтирів повинен, з одного боку, відповідати нагальним потребам оновленого суспільства, з іншого – знаходити відгук у свідомості підростаючого покоління, дуже чутливих до найменших проявів фальші та заяложених штампів традиційної пропагандистської агітації.

Значна роль у реалізації подібних програм відводиться сучасним позашкільним навчальним закладам освіти – Палацам дитячої та юнацької творчості, дитячим Палацам культури, клубам, об'єднанням за інтересами тощо, в структурі яких гуртки туристично-краєзнавчого профілю відповідають за вирішення саме цих задач. Залучення учнівської молоді до активної участі у роботі різноманітних гуртків є ефективною формою історичної освіти, вихованні підростаючого покоління, формування у гуртківцях почуття відповідальності, бережливого ставлення до культурної спадщини рідного краю.

Вирішенню цих проблем значною мірою підпорядкована і діяльність археологічних гуртків, де на заняттях вихованці оволодівають не тільки теоретичними основами курсу, а й знайомляться з практичними навичками професії під час походів, екскурсій, роботи у складі археологічних експедицій.

Разом з тим, прийняття останнім часом ряду правових документів, що регламентують проведення археологічних досліджень на території України (насамперед, це Закон про охорону культурної спадщини від 8 червня 2000 р., постанова Кабінету міністрів України № 316 від 13 березня 2002 р. тощо), вимагають переглянути та скоординувати діяльність державних закладів, причетних до означеної сфери.

Загальну характеристику змін, що сталася у правовому полі, можна визначити, як посилення контролю з боку держави за археологічними дослідженнями усіх категорій (розвідки, розкопки). Зросла роль Дозволів на проведення археологічних робіт, що видаються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини і в яких регламентуються вид, обсяг та термін проведення робіт, аргументуються доцільність їх проведення, визначається установа для передачі на зберігання рухомих предметів тощо.

У зв'язку з тим, що заклади позашкільної освіти не входять до переліку установ, що можуть бути як суб'єктами самостійних археологічних досліджень, так і місцем зберігання для отриманих знахідок, зростає необхідність у координації співробітництва з профільними закладами, що проводять подібні дослідження на території нашої області – насамперед, національним університетом ім. В.Н. Каразіна та Історичним музеєм.

Традиційною та найбільш розповсюдженою сферою співробітництва є участь археологічних загонів школярів у роботі "дорослих" археологічних експедицій. Подібна співпраця, як правило, взаємовигідна – школярі отримують практичні навички польової археології, мають змогу безпосередньо приторкнутися до так званої "сивої давнини", археологи ж, працюючи останнім часом в умовах недостатнього фінансування, отримують допоміжну робочу силу, яку можна ефективно використовувати як на початкових етапах роботи (закладення розкопів), так і на завершальній стадії (рекультивація ділянки по закінченню розкопок). Позитивним прикладом такого співробітництва може бути участь археологічних загонів МДПК та гімназії № 45 у складі археологічної експедиції ХІМу при дослідженні катакомбного могильника салтівської культури біля с. Верхній Салтів Вовчанського району на протязі уже трьох польових сезонів.

Недостатньою мірою використовується потенціал співробітництва при проведенні археологічних розвідок. Візуальне обстеження поселень,

що займають значну за площею ділянку (від кількох до декількох гектарів), за умови суцільного огляду, потребує значного часу. При цьому, слід визначити, що збір підйомного матеріалу не потребує високої кваліфікації. Залучення до розвідок 10–15 школярів прискорить виконання роботи, що, в свою чергу, дозволить зекономити значну частину державних коштів. Особливої актуальності подібний напрям роботи набуває при проведенні інвентаризації пам'яток археології, а також при підготовці матеріалів для написання Зводу пам'яток. Ефективність такої роботи підтверджує досвід одного з найвідоміших краєзнавців-аматорів давньої історії Слобожанщини М.В. Сібільова, який широко залучав школярів до проведення своїх розвідок. Апробація цього напряму робіт загоном МДПК при проведенні інвентаризації пам'яток Валківського району восени 2001 року дала блискучі результати.

Як новий, але перспективний напрям співробітництва можна запропонувати залучення гуртківців для робіт з інвентаризації археологічних фондів музею, серед яких налічується декілька десятків колекцій, що складають матеріали розвідок. Як правило, це виключно фрагменти глиняного посуду, опис яких для фахівців є монотонною та непривабливою роботою. Разом з тим, найбільш здібні гуртківці третього року навчання під керівництвом досвідченого співробітника музею могли б з успіхом виконати ввесь перелік необхідних робіт, результати яких знадобилися б згодом при написанні наукових праць для МАНу.

Слід зауважити, що тут окреслені лише загальні напрями співробітництва освітніх закладів з науковими та музейними установами. Активна робота з цих напрямків відкриє нові можливості, нові горизонти, і, без сумніву, приведе до позитивних результатів для всіх його учасників.

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

ОСНОВИ ШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ "ХАРКІВЩИНОЗНАВСТВО"

Д.В. Бадаєв, викладач кафедри краєзнавства та культурології ХОНМІБО

Національно-культурне відродження України є невід'ємною складовою національного державотворення та становлення сучасного громадянського суспільства на Україні. Відповідно воно має знайти своє відображення у втіленні принципів та розбудові системи громадянської освіти. Але неможливо виховати любов до Вітчизни, сприйняття держави як рідної домівки для кожного з її громадян, повагу до її історичних традицій та дбайливе ставлення до розв'язання її сучасних проблем на абстрактних загальних символах, хоч би й таких, які свого часу прислужилися до консолідації національного руху та відродження української державності.

Справжні знання та почуття, що формують свідомість людини, її творчу активність, створюються лише в умовах особистого спілкування і пізнання речей та явищ, які мають безпосередній вплив на людське життя. Вітчизна відрізняється від інших країв та світів саме своєю безпосе-редньою близькістю до нас – її мешканців, дослідників та будівничих. Тому розуміння Вітчизни як рідного краю, у першу чергу – рідного міста або села чи селища, району, області, історичного регіону, які є складовими території та самого поняття України, має стати основою, необхідним першим кроком у вихованні патріота України, гідного та активного громадянина – члена українського суспільства.

З огляду на це ознайомленню учнів загальноосвітніх середніх шкіл з природою, історією та сучасністю, господарськими та культурними традиціями рідного краю, доробкам краєзнавчої науки належить вагоме місце в учбово-виховній роботі протягом усього курсу навчання. Але вважається необхідним систематизувати отримані таким чином знання, надати їм цілісної форми на наукових засадах, сформувати в учнів систему знань про рідний край та поглядів на різні аспекти і проблеми його життя. Реалізації цієї мети присвячений факультативний курс "Харківщино-

знавство", розрахований на 34 години для викладання окремим курсом за рахунок варіативної частини навчального плану у 9-х класах ЗОШ.

Викладання факультативного курсу "Харківщинознавство" пропонується на виконання розпорядження Харківської обласної державної адміністрації від 20 липня 2001 р. за № 476 "Про запровадження у навчально-виховний процес факультативного курсу "Харківщинознавство" та наказу Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації від 20 липня 2001 року за № 476 "Про запровадження у навчально-виховний процес факультативного курсу "Харківщинознавство" та наказу Головного управління освіти і науки Харківської обласної держадміністрації № 289 від 26 липня 2001 року "Про запровадження у загальноосвітніх навчальних закладах області факультативного курсу «Харківщинознавство".

Викладання факультативного курсу "Харківщинознавство" має на меті такі завдання:

– поглиблення та систематизація знань учнів про природу, населення, господарство, народні традиції та історико-культурні пам'ятки України, рідного краю, сприяння розвиткові краєзнавчого руху на Харківщині;

– формування вмінь та навичок використання теоретичних знань з природознавства, географії, історії, культурологічних та суспільно-політичних дисциплін у практичній діяльності в умовах безпосереднього ознайомлення з природою, пам'ятками історії та культури, економічним та громадським життям рідного краю, самостійного збору та опрацювання краєзнавчої інформації різноманітного характеру та походження;

– виховання почуття любові до своєї Вітчизни, національної свідомості, поваги до народних звичаїв та творчості, інтересу та смаку до художньої культури, мистецтва, активної життєвої та громадської позиції, придатності до участі в усіх сферах сучасного життя.

Серед особливостей запропонованого курсу слід визначити його міждисциплінарний та інтегративний характер. Харківщинознавство вбирає в себе історичні, географічні, народознавчі та етнографічні, фольклористичні, культурологічні аспекти вивчення минулого та сучасного життя українського суспільства. Цей курс надає учням знань про місцеві особливості економічного життя, культурні та історичні традиції, виявляє регіональні екологічні проблеми. При вивченні матеріалу курсу "Харківщинознавство" учням пропонується різноманітний інформаційний та образотворчий матеріал, зразки традиційної матеріальної та духовної

культури, карти та інші матеріали краєзнавчого характеру. На цій основі вони навчаються самостійно аналізувати і систематизувати різноманітну інформацію, що надходить з навколишнього середовища. Такий підхід до навчання та виховання молодого покоління має свої незаперечні переваги: наочність у викладанні, ширші можливості для вчителя у проведенні позакласної та виховної роботи.

У курсі "Харківщинознавство" головна увага приділяється наочному знайомству учнів зі своїм населеним пунктом та його околицями, районом міста чи області, місцевими ландшафтами – природними та антропогенними, історико-культурними пам'ятками: архітектурними, меморіальними та ін.. Розгляд природознавчих, економічних, соціально-політичних та культурологічних аспектів місцевого краєзнавства здійснюється за схемою, розробленою та розкритою у розділах, темах і підтемах програми на матеріалі міста Харкова та Харківщини в цілому.

Особливості факультативного курсу "Харківщинознавство" зумовлені тим, що із загально-теоретичними питаннями та окремими фактами, пов'язаними з харківським краєзнавством, учні знайомляться при вивченні курсів фізичної та економічної географії України, історії України, української літератури. Викладення матеріалу "природознавчого" розділу, головним завданням якого є формування цілісної системи знань про природні умови Харківщини на краєзнавчому матеріалі, здійснюється на основі вивчення курсу "Фізична географія України" у 8 класі з повторенням його окремих питань та з урахуванням паралельного вивчення у 9 класі курсу "Економічна географія України". Особливу увагу слід приділити питанням природокористування, охорони природи, знайомству з природними пам'ятками Харківщини.

Основний матеріал "історичного" розділу тематично відповідає курсу "Історія України" 9 класу та вимагає узгодження з ним, зокрема у питаннях соціально-політичної історії, відносно яких курс "Харківщинознавство" мусить обмежитися історичними подіями на території краю та історичними особами – громадськими діячами, представниками суспільно-політичних рухів, життя яких було пов'язане з Харківщиною. Головний пріоритет у вивченні історії Харківщини надається питанням історії культури краю, культурницьких рухів та освітніх установ, особам видатних митців, науковців та діячів освіти краю.

Головним завданням розділу, присвяченого сучасному життю краю, є поглиблення знань учнів про населення, господарство, екологічний стан

Харківщини, про місто Харків як один з центрів господарського та культурного життя України. При викладенні тем розділу слід звернути увагу на сучасні тенденції розвитку господарства та освіти, проаналізувати демографічну та екологічну ситуації розвитку краю в цілому та свого району і населеного пункту – міста, села, селища, наголосити на історичному значенні процесів національного відродження на Слобожанщині.

З огляду на краєзнавчий характер курсу у його викладанні надаються пріоритети практичній екскурсійно-експедиційній роботі історико-географічного або етнографо-природознавчого напряму, відвіданню музеїв та виставок, промислових та сільськогосподарських підприємств, культурних центрів та закладів освіти. З цією метою у кожному з розділів програми виділено час на екскурсійну практику з тем розділу. Вчителю надається право розширити її за рахунок викладання окремих тем в умовах екскурсії, створювати екскурсійні блоки та дні, а також блоки з суспільно-політичних та історико-культурних тем, змінювати кількість годин, призначених для викладання окремих тем у межах розділу, визначати ступінь важливості та обсяг вивчення окремих підтем з огляду на розглядання їх матеріалу у межах основних шкільних курсів.

ЩОДО РОЗШИРЕННЯ ФОРМ СИСТЕМИ КОМУНІКАЦІЙ У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

В.О. Бандуровська, ст. наук. співробітник
науково-освітнього відділу ХІМ

У системі музейних комунікацій можна виділити три основних моделі, в епіцентрі яких стоїть проблема спілкування музейного співробітника з відвідувачем, що здійснюється за допомогою музейних предметів та експонатів.

Перша модель, яку можна дефініціювати як традиційну, передбачає пряму передачу знань та наукової інформації відвідувачам. Наслідком використання тільки цієї моделі є девальвація цінностей та відчуження їх від суспільно-культурного життя. Без сумніву, саме знання – це важливий фактор процесу спілкування із спадщиною. Але неможливо зводити комунікативну функцію музею тільки до одержання відвідувачем науково-

обгрунтованої інформації. Ця тенденція зароджується у 30-і роки XX ст., коли актуальним був формально-бюрократичний підхід та ідеологізація усіх сфер життя суспільства. Наслідком цієї тенденції є монополія науково-освітнього підходу у справі інтерпретації культурної спадщини, що обертається сьогодні догматизмом, тематичною та проблемною убогістю експозицій, формалізацією контактів музею з аудиторією.

Внаслідок уникнення формальних контактів музейних співробітників з аудиторією, вважається за необхідне перехід до другої моделі СМК, що являє собою зовсім інший комунікативний рівень. Завдяки цій моделі спілкування відвідувачів з експонатами відбувається безпосередньо та особисто. Допомога екскурсовода є додатковою та символічною.

Ця модель передбачає саму цінність експоната та його естетично-індивідуальний вплив на екскурсантів. У сучасного відвідувача вже не існує потреби в одержанні знань та інформації через музейні предмети (він одержує її від засобів масової інформації). Йому необхідне уявлення цілісної картини світу, відчуття співвідношення до культурно-історичної спадщини. З метою формування цього відчуття необхідно створювати проблемні виставки, що примушують відвідувача мислити, відчувати, а не тільки одержувати знання.

Досвід створення таких виставок (як стаціонарних, так і пересувних) має й Харківський історичний музей). Це – цикл виставок, присвячених творчості харківських художників: "Мальовнича Слобожанщина", а також виставка, що була побудована до 10 річниці незалежності України: "Харківщина: нова доба". Є також досвід звернення до непредметних форм побутування спадщини – обрядів, фольклору, ремесел, традицій ("Світ народного майстра" та ін.), що дозволяє розширяти коло відвідувачів та удосконалювати існуючі комунікативні форми спілкування з аудиторією: проведення тематичних вечорів, концертів, наукових читань, створення клубів, гуртків та студій. Вивести ці форми у Харківському історичному музеї на якісно новий рівень допомагають й пересувні проблемно-тематичні виставки, що суттєво розширюють комунікативну функцію музею.

Друга модель СМК – це відхід від стереотипного мислення, що дозволяє уникнути формалізації різноманітних форм музейного життя. Вона забезпечує "живий зв'язок" з конкретним музейним змістом.

Завдяки третій моделі СМК (Ромедер та Хелем Кемпер) музей – це місце спілкування у процесі комунікацій між минулим та майбутнім.

Таким чином, за цією теорією, музейний предмет – це засіб спілкування відвіду-вача з минулим. Автори теорії вважають, що головне завдання музейного робітника – створення творчого процесу у музейній комунікації. Музей здатний дати людині досвід особистого зіткнення з реальністю культури та історії, досвід переживання часу через простір.

З метою переходу до третьої моделі СМК здається важливим індивідуалізувати різноманітні форми музейної роботи та надати їм творчого напрямку. Нарівні із спеціалістами, що мають музейну освіту, в музеях повинні працювати й представники інших, переважно творчих професій – художники, архітектори, режисери, психологи, маркетологи тощо, кожний з яких привнесе свій особистий внесок у процес інтерпретації культурної спадщини. Бо тільки творча людина здатна створити різнопланові комунікації у музеї.

Щодо питання створення так званих "адресних" виставок доцільно продовжувати та удосконалювати соціально-психологічні дослідження закономірностей і механізму сприйняття відвідувачами інформації.

Тільки використання третьої моделі СМК сприяє розвитку особистості, формуванню у неї ціннісно-емоційного ставлення до історико-культурної спадщини краю та стійкої потреби у спілкуванні з нею, активному розвитку творчого потенціалу, уяви, фантазії та вихованню музейної культури.

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМ ЕКСКУРСІЙНОЇ РОБОТИ В МУЗЕЇ З МОЛОДШОЮ ДИТЯЧОЮ АУДИТОРІЄЮ

О.А. Желтобородова, наук. співробітник ХІМ

Надзвичайно актуальним в наш час для музеїв є завдання виховання підростаючого покоління музейними засобами, перш за все дошкільників та молодших школярів, бо саме в цьому віці формуються основи людської особистості.

Сьогодні ми не можемо не враховувати той факт, що кількісний показник відвідування музею вже не може бути основним критерієм оцінки науково-освітньої роботи з відвідувачами. Необхідне нове бачення методів і форм роботи, особливо з дітьми віком 6–10 років, яке б базувалось на наукових психолого-педагогічних засадах.

Мета роботи – огляд можливих шляхів поліпшення масової науково-технічної роботи з дитячою аудиторією та деякі методичні поради щодо проведення ефективної екскурсійної роботи в музеї з молодшими групами відвідувачів, враховуючи їх природні психологічні особливості.

Науково-освітня робота являє собою той аспект музейної діяльності, від якого залежить виконання музеєм освітньої і виховної функції. Головною формою цієї роботи була і залишається екскурсія. Особливе значення екскурсії як виховної ланки пов'язане з універсальним характером експозиції, яка повинна задовольняти потреби відвідувачів різного вікового і освітнього рівня. Важлива роль в цьому відношенні належить екскурсоводу, що, виступаючи своєрідним посередником між експозицією і відвідувачем, повинен будувати екскурсію з урахуванням характеру групи.

Оскільки основним контингентом споживачів музейного продукту являються школярі, то слід, звичайно, розробити специфічні форми роботи з дитячою аудиторією.

Протягом останніх десяти років в житті багатьох музеїв України намітилася тенденція створення спеціалізованих програм для дітей. Музейні педагоги, психологи і соціологи зауважують, що найбільш перспективними для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку треба вважати ті форми роботи, де є апелювання до емоцій дитини, до особистого переживання і до відчуття подій.

При складанні тексту екскурсії, при її проведенні слід також враховувати той факт, що діти цього віку сприйнятливі до конкретики. Вони виявляють інтерес до детального розгляду предмета. Тому, працюючи з дітьми, ми можемо іти як від деталі до цілого, так і від цілого до деталі. Саме цей прийом формує в дітях спостережливість.

Всі музейні працівники знають, що при проведенні екскурсій для дітей якнайповніший ефект буде тоді, коли дозволяти торкатися експонатів, потримати їх в руках. Такий підхід захоплює дитину, вилучає її із повсякденного життя і включає в атмосферу попередньої епохи. Ця форма роботи зі школярами у поєднанні зі словом екскурсовода має своє майбутнє, адже музей – це колекція не ідей, а перш за все оригінальних предметів, світ матеріальної культури. Дитина, яка оволодіє азами музейної культури, почне розуміти, що цінність мають не лише предмети за склом вітрини, а і в повсякденному житті. А це є надзвичайно важливим для збереження спадщини нашого народу.

В деяких музеях України практика роботи з віковими групами відвідувачів набула широкого розповсюдження і досягла значних результатів. Отже, можна розглянути і частково скопіювати досвід наших колег. В Харківському історичному музеї з урахуванням його специфіки можна застосувати наступну програму роботи з відвідувачами.

Перші два етапи пов'язані з обслуговуванням молодшої (6–10 років) групи відвідувачів. Слід зазначити, що при розробці екскурсійних заходів для цієї категорії треба враховувати психологічні особливості дитини – підвищену емоційність, рухливість, нестійкість уваги, що повинно відбиватись у конкретних формах проведення екскурсій, у відповідній адаптації їх змісту, спрямованості і мови спілкування.

Перший етап програми побудований на задачі ознайомлення з музеєм як культурно-освітницьким закладом. При першому організованому відвідуванні музею з дітьми треба провести невелику вступну лекцію на тему: "Що таке музей", де спробувати розкрити такі питання:

1) розкрити зміст поняття "музей";
2) дати коротку історичну довідку по ХІМу;
3) розкрити суть понять "колекція", "експонат";
4) торкнутися питань про значення музейних знань.

Екскурсія повинна бути стислою і динамічною, а її інформативна частина має тривати не більше 15–20 хв. Розповідь можна оформити у вигляді діалогу. Текст повинен бути максимально наближеним до дитячого сприйняття.

Наступна сходинка програми пов'язана з видозміненням екскурсійних заходів, їхнім моделюванням і пристосуванням до даної аудиторії. Діти дошкільного і молодшого шкільного віку сповнені цікавості до оточуючого світу. Специфіка ж музею з традиційно сформованою етикою поведінки вступає в протиріччя з особливостями дитячої поведінки. Адже дитині необхідна дія, тому екскурсію можна перетворити на гру. Рольова гра дає можливість силою уяви перевтілюватись у відомих героїв. Наприклад, можна провести заняття такого типу з дітьми на виставці "Харків 1941-1943 рр." на тему: "Школи в період окупації". Екскурсовод може запропонувати відвідувачам речі воєнних років: зошити, фотографії школярів, одяг та іграшки. Ці музейні предмети використати в сюжетній грі: по сценарію запропонувати дітям зіграти роль школярів 1942 року в окупованому Харкові.

Використовуючи матеріали виставки "Світ народного майстра" можна при викладанні історичної інформації застосувати метод залучення: екскурсовод показує дітям, як працював ткацький верстат чи гончарний круг, і діти в цьому допомагають. Слід зауважити, що наймолодшим відвідувачам музею історичні матеріали, подані у такий спосіб, запам'ятовуються краще, ніж просто розповідь.

Таким чином, в роботі екскурсовода, що працює з дітьми, важливим є обов'язкове урахування психологічних особливостей дитини, її рівня освіти і можливостей. А відповідно до цього треба удосконалювати методи екскурсійного обслуговування в музеї. Для даної вікової групи лише активний процес ознайомлення з історією забезпечує більш глибоку орієнтацію в ній. Головне – діти починають розуміти, чому музейні предмети називають джерелом знань з історії, чому їх треба цінити і охороняти, і яку роль в цьому відіграє екскурсія. Розуміння ролі музею – головний крок у справі формування історичної свідомості дитини. Саме цією ідеєю слід керуватися при створенні програми роботи музею.

ДО ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

О.Д. Івах, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею

XII Археологічний з'їзд дав масу досліджень а історії Слобожанщини. Було зібрано унікальні колекції із археології, етнографії, церковної старовини, зроблена також перша спроба вивчення нерухомих пам'яток краю.

Сьогодні, продовжуючи традиції вчених та краєзнавців минулого століття, особливу увагу слід звернути на виявлення, вивчення та державний облік нерухомих пам'яток культури Харківщини. У різні часи вони руйнувалися в результаті взаємодії як об'єктивних причин, так і суб'єктивних факторів. Багато культурних надбань загинуло у 30-і роки XX ст. через нігілістичне відношення до історії, а також було зруйновано в роки Великої Вітчизняної війни. Окремі пам'ятки без належного контролю використовувалися у господарських потребах, що привело до їх часткового або повного руйнування. Для збереження пам'яток часто бракувало

коштів, матеріалів, фахівців, не вистачало бережливого відношення до історичної спадщини в цілому.

Вивчення, охорона, збереження та використання пам'яток є важливим напрямком державної політики України. Закон "Про охорону культурної спадщини" регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь. Цим завданням також певною мірою відповідали і підготовка та видання багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України, яка здійснюється на основі урядових рішень з 1982 р.

Уже накоплений досвід роботи над Зводом пам'яток культури Харківської області показав, що далеко не всі об'єкти, які мають історичну та культурну цінність, виявлені і знаходяться під охороною держави. На жаль, майже не збереглося пам'яток козацької доби, а також, тих, що розповіли б нам сьогодні про діяльність на Слобожанщині дореволюційної інтелігенції (повітових та земських лікарів, вчителів), народних умільців, дворянства та духовенства, які внесли позитивний вклад у розвиток освіти і культури краю. Не знайшла свого відображення у пам'ятках і така специфічна форма національно-визвольної боротьби на Україні, як громадський рух 60–80-х рр. XIX ст. Практично не виявлені меморіальні будинки та пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю М. Драгоманова, М. Костомарова та ін. представників національно-визвольного руху України, котрі відігравали значну роль у формуванні суспільної свідомості українського народу. Потребують ретельного дослідження пам'ятки, які висвітлюють діяльність у 70–80-х рр. XIX ст. народницьких організацій у м. Харкові, а також партій і угруповань, які брали активну участь у політичному житті України в к. XIX – поч. XX ст. Це "Українська соціал-демократична партія", "Революційна українська партія", "Товариство українських поступовців", "Спілка" та ін. (раніше до їхньої діяльності відносилися поверхово і упереджено).

У зв'язку з переосмисленням подій радянської доби в Україні, зокрема періоду 20 – поч. 50-х рр., що був позначений у суспільному житті гострими суперечностями, трагічними подіями, деформаціями ідеологічного та економічного характеру, породженими адміністративно-командними методами тоталітарного режиму, що призвело до страшних голодоморів у 1921–1923 рр., 1929–1933 рр., 1946–1947 рр., повинні бути

виявлені і взяті на державний облік та охорону могили безвинних жертв тих часів.

При висвітленні історії Великої Вітчизняної війни потрібно звернути увагу на пам'ятки, пов'язані з подіями, які ще не повністю вивчені (наприклад, початок війни, Барвінківсько-Лозівська операція та ін.).

Цікавими об'єктами культурно-історичної спадщини республіки є 12 міст та 4 селища міського типу Харківщини, що зберегли повністю або частково історичний ареал і занесені до Списку історичних населених місць України (міста Харків, Балаклея, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Чугуїв, селища міського типу й Золочів, Краснокутськ, Кегичівка, Шарівка). Ці пам'ятки потребують грунтовного вивчення і обов'язкового включення до тому Зводу.

Дослідження знов виявлених об'єктів, що мають історичну та культурну цінність і доповнення ними Харківського тому Зводу пам'яток культури,стане вагомим внеском у загальнодержавну справу збереження та популяризації культурно-історичної спадщини України.

ХАРКІВЩИНА СПОРТИВНА – КРОКИ ЗРОСТАННЯ ПРОТЯГОМ 1991-2001 рр.

Т.Є. Левченко, старший науковий співробітник Харківського історичного музею

З метою створення умов для реалізації державної політики у сфері зміцнення здоров'я населення засобами фізичного виховання, подальшого розвитку фізичної культури і спорту фізкультурними організаціями області при підтримці і тісній взаємодії з місцевими органами державної влади, керівниками підприємств, установ, організацій була проведена значна робота,направлена на виконання Указів Президента України Л.Д. Кучми і розпоряджень обласної державної адміністрації, прийнятих на протязі 1991-2001 рр. і, перш за все, "Про регіональну програму "Фізичне виховання – здоров'я нації".

За роки незалежності в області покращилася робота з підготовки олімпійського резерву збірних команд України і спортсменів високого класу. Підготовлено 8 заслужених майстрів спорту України, 165 майстрів спорту міжнародного класу, 975 майстрів спорту.

На чемпіонатах, Кубках, першостях світу і Європи, Всесвітніх Універсіадах спортсмени Харківщини завоювали 525 золотих, срібних і бронзових медалей.

Збірна команда Харківської області вперше зайняла III загальнокомандне місце серед областей України на II літніх юнацьких спортивних іграх 1997 р., здобула загальнокомандну перемогу на II літніх спортивних іграх молоді України у 1998 р., випередивши у комплексному заліку команду м. Києва і всіх областей України.

Вперше зайняла друге загальнокомандне місце на Всеукраїнських літніх спортивних іграх 1999 р., які проходили під патронатом Президента України Л.Д. Кучми і були етапом підготовки до XXVII літніх Олімпійських ігор у м. Сіднеї.

За підсумками виступів на I Всеукраїнських літніх спортивних іграх спортсмени Харківщини завоювали 5 кубків Президента України в номінаціях: робітнича Спартакіада, сільський спорт, студентський спорт для інвалідів, а також у загальнокомандному заліку серед областей України, міст Києва і Севастополя.

За роки незалежності на XXV, XXVI, XXVII літніх, XVII, XVIII зимових Олімпійських іграх приймали участь 48 спортсменів Харківської області, які завоювали 5 золотих, 3 срібні, 2 бронзові медалі. Дворазовими олімпійськими чемпіонами стали Р. Шаріпов (гімнастика спортивна), Л. Джигалова (легка атлетика), Я. Клочкова (плавання).

Виступаючи на XXVII літніх Олімпійських іграх 2000 р. у м. Сіднеї, харків'яни завоювали 2 золоті, 3 срібні, 1 бронзову медалі. Це найкращий результат після Олімпійських ігор 1952 р. у м. Хельсінкі і кращий показник серед всіх областей України і м. Києва.

Починаючи з 1998 р., видатних успіхів на чемпіонатах, Кубках світу та Європи, Олімпійських іграх досягла Заслужений майстер спорту з плавання Яна Клочкова. Вона багаторазова чемпіонка Європи та світу, дворазова чемпіонка і срібна призерка Олімпійських ігор 2000 р. у м. Сіднеї.

На XI Параолімпійських іграх 2002 р. Харківські спортсмени-інваліди завоювали 2 срібні і 2 бронзові медалі.

Збережено і розширено мережу дитячо-юнацьких спортивних шкіл. На сьогодні у 129 ДЮСШ області займаються понад 68 тис. дітей та підлітків віком від 6 до 18 років, з якими працюють 1756 тренерів-викладачів. Кількість займаючихся у ДЮСШ складає 15,8% від загальної кількості учнівської молоді (по Україні цей показник складає 8,7%).

Спортивні школи мають у своєму розпорядженні 76 спортивних баз.

Значна увага в області приділяється збереженню спортивних споруд. На сьогодні в області налічується 59 стадіонів, 28 плавальних басейнів, 974 спортивних зала. До комунальної власності області передано обласний спортивний комплекс "Металіст", стрілецько-спортивний комплекс "Снайпер", спортивний комплекс "ХТЗ".

За роки незалежності в області побудовані унікальні спортивні споруди: спортивний комплекс з басейном Національної Юридичної Академії, спортивний комплекс вищого гуманітарного училища з двома ігровими залами, лижний стадіон "Темп" у лісопарковій зоні та багато іншого.

У чемпіонатах України з ігрових видів спорту приймають участь 24 команди області з футболу, гандболу, баскетболу, регбі, водного поло, з яких у супер-лізі виступають три команди: "Локомотив", "Юридична академія" – волейбол (чоловіки); "Панацея" – гандбол (жінки).

У вищій лізі область представлена десятьма ігровими командами, такими як: "Металіст" – футбол, СК "ХТЗ" – регбі, "УніВС" – баскетбол (чоловіки) та ін.

Триразовими чемпіонами України стали вихованці Південної залізниці волейболісти харківського "Локомотива" (ст. тренер Ліхно Л.П.), а жіноча команда з водного поло "Харків'янка" (ст. тренер Слюсаренко М.В.) це звання виборола двічі. Дворазовими бронзовими призерами чемпіонату України стали регбісти СК "ХТЗ" (ст. тренер Бухалов В.Ф.).

Володарями Кубку України стала волейбольна команда Юридичної академії.

На базі школи вищої спортивної майстерності створені центри Олімпійської підготовки: з плавання, легкої атлетики, лижних гонок, боксу, з велоспорту на шосе.

100 кращим спортсменам області встановлені стипендії голови облдержадміністрації і стипендії призерам Олімпійських ігор сучасності.

Значну роботу з розвитку фізичної культури в Харківській області проводять обласні ради СТП "Україна", ФСТ "Колос", ХОО "Динамо", спортивний клуб "Гарт", ДФСК "Локомотив" та ін.

Пріоритетними видами спорту в області являються: легка атлетика, бокс, волейбол, спортивна гімнастика, стрільба із лука, велоспорт, плавання, плавання синхронне, стрибки на батуті, лижні гонки, шорт-трек, футбол.

Можна сподіватися, що і надалі розвитку спорту на Харківщині буде приділятися значна увага, а за 10 років незалежності України був зроблений перший крок.

ФЕНОМЕН СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ: ПРОБЛЕМА ІДЕОЛОГІЇ У СУЧАСНІЙ МУЗЕЙНІЙ РОБОТІ

М.В. Лобанова-Гулак, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури

Розпад Радянського Союзу, ціла епоха "оксамитних революцій", створення нових демократичних держав у Східній Європі мали не тільки політичне, але й тісно пов'язане з ними ідеологічне значення. У цьому зв'язку можна говорити про чітку для кінця XX ст. тенденцію відмови від вивчення абсолютно всіх соціал-демократичних рухів, під якими часто помилково розумілася марксистська доктрина в тій ортодоксальній, потворній формі, у якій вона була сприйнята в СРСР. Постійний тиск і пропаганда, партійна цензура й ідейний контроль, характерні для радянської влади, призвели до того, що не тільки широкі суспільні маси, але і фахівці історики відмовилися від проблематики соціально-політичних досліджень, зовнішньо пов'язаних із марксистською ідеологією. У той же час результати розвитку як молодих країн, що виникли в пострадянську епоху, так і багатьох більш стабільних держав із розвиненими республіканськими традиціями свідчать про відродження і посилення впливу саме тих партій, що приділяють увагу парламентаризму, соціальному забезпеченню і необхідності економічних гарантій держави. Вочевидь, що в наявності психологічний конфлікт теорії і практики, коли традиційна ідеологічна доктрина домінує у свідомості більшості і таким чином існує автономно від будь-якої реальної лівосоціальної платформи.

Логічним вирішенням подібної ситуації постає повсякбічне вивчення лівих сил, їхня популяризація теоретичними (науковими) та прикладними (музейними) засобами. Звертаючись до історії Другого Інтернаціоналу (періоду найбільш раннього ідейного розвитку різноманітних соціалістичних концепцій), історики розрізняють три головних напрямки соціал-демократичного руху: реформісти, центристи й радикали. Останні розглядаються як майбутні носії комуністичної ідеології, тоді як центристи і реформісти оцінюються як самостійна течія, що пізніше стала ядром Робочого Соціалістичного Інтернаціоналу та навіть Соцінтерну. Жорстке, непримиренне протистояння правих і лівих соціалістів, політика Комінтерну "клас проти класу" і прагнення зрівняти реформістів та центристів із націонал-соціалістичною партією А. Гітлера – усе це, вочевидь, указує на самостійну ідеологічну платформу правої соціал-демократії, суттю якої є прагнення цих партій домогтися соціалістичної перебудови суспільства шляхом економічних і політичних парламентських реформ.

Подібна ідеологічна позиція стала головним фактором створення або відродження в більшості східноєвропейських країн соціал-демократичних партій, що ведуть свою історію від політичних організацій Другого Інтернаціоналу. Активізація виборчої кампанії в Україні, посилення і популярність партій такого роду не тільки в нашій країні, але і за рубежем змушують усерйоз задуматися про корені соціальних рухів, приділяючи увагу не тільки історичному, але і прикладному, музеєзнавчому аспекту дослідницької діяльності.

Аналізуючи історію вітчизняної музейної мережі в XX ст., необхідно відзначити, що для радянського музеєзнавства традиційно був характерний принцип ідеологічного, виховного значення. Саме речовий, аттрактивний характер експозиції, її зовнішня доступність і сила емоційного впливу робили музей найважливішим інструментом ідеологічного тиску. Суворо вивірені, "ідейно відповідні" виставки й експозиції повинні були вказувати на класову модель соціальних відношень, ілюструвати історичний розвиток суспільних формацій, піднімати на героїчний п'єдестал натхненників революції і передовиків виробництва.

На жаль, подібний жорстко ортодоксальний підхід впливав не тільки на питання експонування, але й на напрямки комплектування. Як сховище речового виразу різноманітних епох, музей, безумовно, повинний був займатися збором матеріалів, що стосуються усіх сфер людського життя й у будь-яку епоху. Проте питання комплектування фондів у рамках періоду кінця XIX-XX ст. багато в чому виявилося залежним від державної ідеології, найчастіше однобічної і непримиренної. Отож природно, що процес поповнення фондів матеріалами і предметами, пов'язаними з діяльністю інших лівих партій, особливо ідейно близьких до РСІ або Соцінтерну, не вітався ні в СРСР, ні в музейній роботі країн соціалістичного

табору. Коли матеріали такого роду потрапляли в сферу музейних інтересів, їх рідко опрацьовували і практично не витягали з музейних сховищ.

Сьогодні, коли політичне життя настільки активізувалося, аналіз діяльності різноманітних політичних партій і рухів має безсумнівний інтерес. Усе більшою популярністю як у дальньому зарубіжжі, так і на просторах колишнього Союзу користуються політичні музеї, що часто відкривають зовсім невеселі таємниці історії XX століття. Таким чином, історія зародження і розвитку соціал-демократичних партій може і повинна стати упредметненою. Це завдання сьогоднішнього вітчизняного музею, вільного від ідейних перешкод у комплектуванні; музею, який має творчий підхід до експонування. Більш того, в умовах регулярних виборчих компаній та з оглядом на традиційну для більшості країн багатопартійність подібні виставки постають як своєчасні і взагалі необхідні, оскільки вони створюють основу для усвідомленого і зваженого відношення широких верств музейної аудиторії до політичного життя своєї країни. У той же час хотілося б зазначити на достатньо слабку грань між ідеологією і патріотизмом у музейній роботі. Безумовно, що емоційний вплив музейної експозиції дуже великий і об'єктивно уособлює в собі національно-патріотичне відчуття, що без цензури й державного контролю за допомогою характерної музейної комунікації передається відвідувачу. Дуже важливо не повторити помилки вітчизняної музейної педагогіки, що однобічно і нав'язливо твердила про радянський ідейний патріотизм, але в той же час необхідно зберегти і генеральну об'єднуючу (тобто державну) ідею, яку можна знайти в будь-якому англійському, американському або китайському музеях.

МУЗЕЙНІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНИ ЗА КОРДОНОМ

Я. Музиченко, аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України

У роки бездержавності з музеїв України було вилучено і вивезено за кордон (передусім, до Росії, Польщі, Німеччини) значну кількість етнокультурних цінностей. У період І світової війни відбулась перша масова

кампанія з переміщення музейних цінностей з України до Росії. Так, у 1915 році з Історичного музею Києва було евакуйовано до Історичного музею в Москві 6500 найбільш цінних експонатів з срібла, порцеляни, скла; 3000 з них у 20-і рр. було повернено до Києва.

З 1920 по 1941 роки найбільшими акціями з вивозу українських цінностей до Росії були кампанії з продажу культурних цінностей за кордон 1920-21 та 1928 років. Частина з вилучених цінностей справді була продана за кордон, інша частина залишилася в Держсховищі СРСР і згодом була передана до музеїв РФ. Імовірно, що саме в Гохрані або в міському Державному історичному музеї зберігаються: бандура Івана Мазепи, архівні матеріали та стародруки з колекції Тарановського, величезна кількість церковних цінностей з України.

Загальновизнано, що дві третини усіх культурних втрат колишнього СРСР у II світовій війні складають втрати України. На початку 90-х рр. за віднайденими архівними документами вияснено, що втрати лише 21 музею України складають 283728 одиниці зберігання. Обставини й причини переміщення українських етнокультурних цінностей під час II світової війни до Німеччини і Росії були різними. Це, насамперед, евакуація; виведення цінностей з України до Німеччини під час тимчасової окупації; переправлення до США; вивезення емігрантами.

Евакуація українських музеїв під час II світової війни до Росії – питання, досі досліджене не повно. Відомо, що доля музеїв центральної та східної України визначалася в Москві. Рятувати цінності не встигали, насамперед вивозили речі з коштовних металів, партійні архіви. В тил було вивезено експонати з незначної кількості українських музеїв – 22 (26) з 174, що складає 12 відсотків загальної кількості музеїв. Повного обліку евакуйованих цінностей не було проведено, до того ж було втрачено більшість списків експонатів, вивезених в евакуацію.

У період нацистської окупації України спеціальне відомство – Айнзацштаб, займалося реєстрацією культурних цінностей музеїв, бібліотек, архівів та церковних канцелярій. Внаслідок його діяльності з України до пунктів збору культурних цінностей у Польщі та Німеччині нацисти перевезли значну кількість пам'яток української етнокультури.

У 1943 році радянська Надзвичайна державна комісія створила Бюро експертизи, яке спільно з уповноваженими особливого комітету РНК СРСР по Німеччині провадила відбір художніх та історичних цінностей для натурального відшкодування збитків, завданих СРСР. Більшість з

відібраних тоді цінностей (серед них і ті, що належать Україні) зберігаються в спецфондах Ермітажу, Музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна, Державного історичного музею (Москва), Міністерстві фінансів, Міністерстві оборони, Архівному управлінні та ін., а також у Академії наук (нині РФ).

У повоєнні роки, до 1991 року з України, не зважаючи на фіктивні закони УРСР до музеїв та наукових інституцій Росії було переміщено деяку кількість етнокультурних цінностей з українських музеїв. Усі вони потребують обліку та дослідження, включення до наукового і культурного обігу Української держави.

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДОКУМЕНТІВ ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ

О.Л. Пенькова, старший науковий співробітник

Колекція документів Харківського історичного музею нараховує більше 30 тисяч предметів і є однією з найбільших. Це документи громадських та державних організацій, особисті документи, листівки та інші. Окремим пластом цієї колекції йдуть епістолярні матеріали: щоденники, спогади, листи. Протягом останніх років на основі цього та інших зібрань було створено декілька виставок-публікацій, присвячених визначним постатям в історії Харківщини (до ювілеїв з Дня народження: 120-річчя – В.Я. Юр'єва, 100-річчя – Г.С. Могильченка та інші), у яких йшла розповідь про їх творчий та трудовий шлях на тлі конкретних історичних умов. Але такий експозиційний показ став вже традиційним у виставковій практиці музеїв історичного профілю. Цей підхід повністю не розкривав тему в іншому ракурсі – з точки зору життя окремої людини. Маємо на увазі звичайні людські стосунки: дружба, кохання, сімейні відносини, які дають можливість по справжньому зрозуміти що це була за людина, її думки, прагнення, сподівання, а також, виходячи з цього, висвітлити історичні події з іншого боку.

У жовтні 2001 р. у музеї була побудована виставка-публікація "Кохання пронесли крізь полум'я битв", яка створена на основі епістолярних документів часів Великої Вітчизняної війни з колекції ХІМ, а також

сімейних фотографій того часу. Мета цієї виставки розкрити внутрішній світ людини на війні, не тільки з точки зору трагічних подій, але і тяжких випробувань для людських стосунків.

Тематичне експонування здійснюється чотирма експозиційними комплексами. Найбільший та найцікавіший для відвідувачів є комплекс Костянтина Миколайовича Курячого. Крім епістолярної спадщини, до його складу входять фотографії та документи. Гвардії капітан К.М. Курячий (1909-1943) на фронті з червня 1941 р., командир батареї 33-го гвардійського кавалерійського полку, 8-ї дивізії, 3-ї танкової армії Воронезького фронту. У січні 1943 р. в боях за визволення м. Валуйки (зараз Бєлгородської області) вміло керував вогнем батареї, таким чином було підбито 10 танків, 7 бронемашин, 19 автомашин німців. Він загинув 14 лютого 1943 р. під час операції по визволенню Харківщини "Зірка" в бою біля с. Меліхівка (Нововодолазького району, Харківської області). Похований у Харкові, де мешкав до війни. Його дружина та діти були евакуйовані до Сибіру. Вони спочатку одержали "похоронку", а у 1944 р. – повідомлення про нагородження батька званням Героя Радянського Союзу (вже посмертно).

Епістолярна спадщина К.М. Курячого складає 11 листів до дружини. Вони надзвичайно ніжні, лагідні, в них немає жодного слова про страх, голод, холод, важки солдатські будні. Він підбадьорював своїх рідних і вірив у швидку зустріч. У кожному листі були його вірші.

Ты просишь писать тебе часто и много
Но редки и коротки письма мои, –
К тебе от меня – непростая дорога,
И много писать мне мешают бои.
Враги – недалеко. И в сумке походной
Я начатых писем десяток ношу.
Не хмурься! – Я выберу часик свободный,
Настроюсь – и сразу их все допишу!

Ці рядки з листа від 6 вересня 1942 р. (Д-12380/4) стали епіграфом виставки-публікації "Кохання пронесли крізь полум'я битв".

Другий, не менш цікавий комплекс належить родині Поданників. Галина Іванівна та Петро Петрович Поданник познайомилися ще у довоєнний період, обидва знаходилися на фронті, але у різних військових частинах, тому довги роки війни вони лише листувалися. У колекції ХІМ

зберігається 5 листів до дружини (Д-26405 – Д-26410). Найзворушливішим є лист від 14 березня 1945 р. (Д-26407), в якому лежала засушена квітка.

Інші матеріали належать родинам Котових та Пильциних. Обидві – познайомилися та одружилися на фронті. Вони служили разом у військових частинах, тому не листувалися. Але слід зазначити увагу на зворушливі рядки на зворотах фотографій, іноді у віршованій формі, як на родинному фото Олександра Івановича та Наталії Лук'янівни Котових. Дуже цікавою є книга, де зібрані спогади, листи, поздоровлення і взагалі все що пов'язане з життям Маргарити Сергіївни Пильциної. Автором книги "Тут ни убавить, ни прибавить" (необычная история обычной советской семьи) є чоловік Олександр Іванович Пильцин.

Під час створення виставки був виявлений дуже цікавий лист, який надрукований на друкарській машинці на власноруч вишитій хусточці. Його надіслала з поздоровленням до Нового 1944 року сестра Валентина своєму братові Семену Омеляновичу Басову на фронт. Семен Омелянович Басов на фронті з липня 1941 р. у складі 409 будівельно-саперного батальйону. Після оточення під Києвом (літо 1941 р.) потрапив у полон, втік, перейшов до Червоної Армії, де служив у штрафному батальйоні їх направляли на найнебезпечніші ділянки фронту, з метою розмінування та забезпечення наступу армійських частин. Родина Басових мешкала у невеличкому місті Фатеж Курської області. З одинадцяти дітей шестеро пішли на фронт і тільки четверо з них повернулися, їхній будинок та все майно загинуло під час Курської битви, але сестра ні слова не написала про своє важке та голодне життя.

На відкритті виставки був присутній єдиний з її героїв, який на сьогодні залишився у живих, – Олександр Васильович Пильцин. Його душевна промова про власний "військово-польовий роман", а також відеофільм про фронтове подружжя знайшли відгук у серцях присутніх.

Епістолярний жанр як ніякий інший пробуджує симпатію у відвідувачів, знаходить відгук у їхніх серцях та допомагає викликати у них відповідний емоційний стан.

ВНЕСОК МИКОЛИ ФЕДОРОВИЧА СУМЦОВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ У ХАРКОВІ

А.М. Прохоров, мол. наук. співробітник Харківського історичного музею

В кінці XIX ст. на Україні проблема розвитку початкової та середньої освіти була також загострена як і по всій Російській імперії. З покращенням ситуації в цій сфері у Харкові пов'язана освітня діяльність професора М.Ф. Сумцова. Вона була прямим проявом глибоких просвітницьких переконань, наукового світобачення вченого, основою якого була філософія позитивізму, еволюційні погляди на суспільний розвиток. На думку вченого, саме успіхи науки та поширення освіти серед усіх верств суспільства обумовлюють його прогрес в усіх галузях соціального буття.

Аналізуючи освітню діяльність проф. М.Ф. Сумцова треба підкреслити її тісний та органічний зв'язок з багатогранною просвітительською діяльністю вченого.

Ще в кінці 80-х років М.Ф. Сумцов розпочав плідну діяльність в сфері початкової та середньої освіти. В 1892 р. за ініціативою вченого було засновано Педагогічний відділ Харківського історико-філологічного товариства, який об'єднав провідних науковців та діячів початкової й середньої освіти. Про діяльність відділу можна судити зі звіту за десятиліття його існування. На його засіданнях було зроблено багато корисних доповідей, що презентували конкретні методичні розробки, містили аналіз діяльності найкращих педагогів світу, підвищували професійний рівень вчителів Харкова. М.Ф. Сумцову належить найбільше зі зроблених доповідей та статей. З останніх найвагомішими є: "Едуард Лабуле та Жюль Мішле, як педагоги та друзі дітей", "До питання про складання порадника для студентів Імператорського Харківського університету", "Організація громадських та шкільних бібліотек". Відділом було надруковано 4 видання своїх праць, "Посібник для влаштування літературних і наукових читань" та ін. Були організовані загальнодоступні читання, загальноосвітні екскурсії для учнів, заснована спеціальна педагогічна бібліотека. В рамках відділу працювали лекційний комітет, методична та інші комісії. М.Ф. Сумцов зробив вагомий внесок в діяльність Педагогічного відділу, а також в актуалізацію окремих проблем

середньої освіти серед широкої громадськості шляхом виступів у місцевій пресі. Але діяльність відділу торкалась передусім покращення якості середньої освіти.

Іншою яскравою сторінкою громадсько-освітньої діяльності вченого є найактивніша участь в роботі Училищної комісії Міської думи. В 1898 році М.Ф. Сумцов очолив спеціально обрану комісію, що мала дослідити можливість введення в Харкові загального навчання. Саме ця комісія і була перетворена в Училищну під головуванням М.Ф. Сумцова. Ще в 1899 році вчений зробив доповідь про необхідність утворення шкільних бібліотек, які з цього часу почали розвиватися в Харкові. 1902 року було відкрито складне міське училище ім. О.С. Пушкіна, попечителем якого став М.Ф. Сумцов. Вчений віддав 18 років безплатної праці. Цей навчальний заклад по суті став полігоном для випробування педагогічних новинок та початком їх використання в інших. Так, наприклад, були введені додаткові навчальні дисципліни – спів, музика, малювання, гігієна, трудове навчання та фізичне виховання. Окрім цього багато було зроблено щодо покращення санітарних умов навчання. В школі діти отримували гарячі сніданки. Було створено декілька навчально-допоміжних закладів та введено в практику проведення позанавчальних заходів. Сприятлива атмосфера нового складу думи 1902 року забезпечила поступовий, але вже більш прискорений розвиток мережі міських початкових училищ. В 1914 році їх вже було 37. Але цей процес гальмували матеріальні труднощі та в кращому випадку пасивна державна політика щодо народної освіти. До цих факторів додалась перша російська революція та Перша світова війна.

Незважаючи на це, М.Ф. Сумцов з колегами по комітету плідно працював над покращенням ситуації в сфері початкової та середньої освіти, що дозволило в 1916 році максимально наблизитися до впровадження загальної початкової освіти. Міська Дума надавала вагомі субсидії майже усім навчальним закладам Харкова.

Проф. М.Ф. Сумцов зробив значний внесок у розвиток початкової та середньої освіти в кін. XIX – поч. XX ст. в Харкові. Його ім'я невідривно пов'язано з успіхами в цій сфері, а педагогічна спадщина вченого актуальна і сьогодні.

З ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ ТОРГОВОГО ЦЕНТРУ ХАРКОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

О.В. Сафонова, зав. сектора, А.В. Шульгін, наук. співробітник Харківського історичного музею

Історичний центр Харкова здавна був осередком жвавої комерційної діяльності. Різноманітні крамниці й крамнички, товарні склади й торговельні ряди протягом всього XIX ст. з'являлися на вулицях і площах, іноді впритул до адміністративних будинків або і недалеко від культових споруд, часто при цьому не відзначаючись вишуканістю архітектурних форм, тим самим складаючи славу купецького міста.

Серед найбільш відомих і значних торгових будівель Харкова другої половини XIX ст. – "Великий корпус" та "Суздальский ряд", які, на жаль, не збереглися до нашого часу. Це були своєрідні торгові комплекси у центрі міста, історію яких відтворюють документи архівного фонду Харківської міської управи (ДАХО).

Обидві споруди належали крупному харківському домовласнику В.І. Пащенку-Тряпкіну, сину місцевого українського селянина, потомственому почесному громадянину м. Харкова, раднику комерції, московському купцю першої гільдії, котрий також володів нерухомістю у Харківському та Валківському повітах Харківської губернії, Полтаві та Москві.

Початок "Великому корпусу" було покладено у 1855 р., коли Пащенко-Тряпкін купує у вдови та синів купця С.Ф.Карпова кам'яні торговельні ряди з земельною ділянкою по вул. Університетській між Свято-Покровським монастирем та Сергієвською вулицею. В 1866 р. він придбав суміжне дворове місце колежського радника І.І. Федоренка по вул. Клочківській, що межувало з монастирським садом [ДАХО, ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 7]. Саме на цих землях і розташувалась чи не найбільша будівля Харкова того часу.

"Суздальський корпус" включив володіння тієї ж купецької фамілії Карпових, "неспроможного боржника" купця Мухіна, удови колишнього компаньйона Пащенка А.Г. Тряпкіної. Ці ділянки дісталися спритному відкупщикові відповідно в 1859, 1860, 1874 рр. [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 36]. Вони склали забудову Монастирської вулиці, Університетської – навпроти монастирських крамниць – і сягали будинку міського поліцейського управління, Дворянського депутатського зібрання на Миколаївській площі.

Торгові корпуси будувалися і упорядковувалися поступово, грунтовно з кінця 1850-х до початку 1880-х рр. Будівлі зводилися з каменю, у формах, близьких до класики та модерну.

Спочатку це були придбані Пащенком двоповерхові (у Суздальському ряді – одноповерхові дерев'яні) будинки. Згодом частина їх надбудована третім поверхом. Нові ж будинки частіше одразу зводилися не менш ніж у три поверхи, кілька з них мало навіть п'ятий поверх, що відповідало вимогам нового часу.

У 1860-х рр. "Великий корпус" являв споруди, об'єднані в один великий двір, а західна частина ділянки була майже не забудована, за винятком наріжного будинку по вул. Сергіївській та Клочківській [Ф-4, оп. 12, спр. 990, арк. 3; ф-4, оп. 11, спр. 561, арк. 3, 4].

Найбільший розмах будівельної діяльності Пащенка-Тряпкіна припадає на 70-і рр. XIX ст. В ДАХО зберігається чимало справ будівного, технічного відділень Харківської міської управи за ці роки, що рясніють проханнями службовців Пащенка щодо спорудження, перебудови будинків "Великого корпусу" та "Суздальського ряду". Тим часом їх власник майже постійно перебував у Москві. Так лише в 1871-1874 рр. зводиться трьохповерховий будинок у центрі двору "Великого корпусу", який розділив цей двір на два, надбудовується четвертий поверх будинку по Сергіївському провулку (де розташовувався Єврейський ряд), третій ярус скляної галереї, яка поєднувала внутрішні будівлі середнього двору з вуличними, кам'яні крамниці у верхньому дворі по вул. Університетській [Ф-45, оп. 4, спр. 101; ф-4, оп. 30, спр. 590; ф-45, оп. 4, спр. 1047].

Розширення торгових та іншого роду приміщень, певна річ, підвищувало їх доходність. Проте час від часу успішний домовласник зазнавав і суттєвих збитків, причину яких становили пожежі. Відновлення споруд гальмувалося бюрократичним порядком: найдрібніша перебудова передбачала санкцію міської управи. Аби не збільшити втрати, довірені особи Пащенка-Тряпкіна зверталися з проханням дозволити будівельні роботи до затвердження проектів, наводячи як аргумент наближення ярмарку, а то й просто самовільно починаючи відбудування [Ф-45, оп. 4, спр. 738; ф-45, оп. 4, спр. 114].

Своєрідною кульмінацією у створенні "Великого корпусу" стало улаштування в ньому Пасажу. Вбудований у корпус по Купецькому узвозу в 1875 р. за проектом архітектора Д.С. Чорненка, він являв новий не тільки для Харкова, а й для багатьох великих міст імперії, тип торгового

будинку, дуже популярного у той час в Європі. В його широких галереях зі скляним покриттям посередині у два ряди розташувався універсальний комплекс крамниць.

У 1879 р. Пащенко-Тряпкін купує будинок купця А.І. Расторгуєва по вул. Університетській, піддає його реконструкції, і тим завершується упорядження "Великого корпусу" як єдиного цілого [Ф-45, оп. 4, спр. 2303; ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 2]. На цей час він складається з трьох сполучених брамами чотирикутних дворів і невеликого дворику, прилеглого до монастиря [Ф-45, оп. 4, спр. 1886]. Споруди "Суздальського корпусу" були об'єднані в один прямокутний двір з малим двориком у північно-східній частині [Ф-45, оп. 4, спр. 369].

Основна торгівля була зосереджена у Пасажі (згодом весь "Великий корпус" часто називали Пасажем). У нижніх поверхах, як правило, розташовувались підвали з "холодниками" для товарів, поперед ними на вулиці – палатки для дрібної торгівлі (частіше під час ярмарку). У дворах було розміщено оптові склади та різні господарські споруди. У середніх поверхах будинків – крамниці, часто згруповані у спеціалізовані ряди, як то "годинниковий", "срібний" тощо.

Всі ці приміщення здавалися Пащенком-Тряпкіним в оренду на вельми вигідних для орендатора умовах. Цікаво, що чимала частина величезної площі корпусів (в тому числі і "Суздальського ряду") знімалась різними установами. Так, у будинку по вул. Клочківській 20 кімнат здавалося повітовій управі [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 26], тут розташувався з'їзд мирових суддів, в будинках по вул. Університетській та Купецькому узвозу деякі приміщення займалися поштово-телеграфною та нотаріальними конторами, в одному з внутрішніх будинків знаходилося правління синагоги (у Єврейському ряді Пасажу була зосереджена основна частина єврейської торгівлі Харкова). Ці ж установи перебували тут і після смерті Пащенка, коли його майно вже належало місту [Ф-45, оп. 5, т. 4, спр. 362, арк. 15-17].

У верхніх поверхах різним приватним особам здавалась житлова площа. Зокрема, у шестиповерховому корпусі у дворі по вул. Клочківській майже всі поверхи займали квартири [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 21, 24]. Потреби у житлі приїжджих купців задовольняли "ярмаркові" квартири та номери готелів "Пасаж" (на Купецькому узвозі) та "Астраханський" (на Миколаївській площі), які розташовувалися в будинках Пащенка-Тряпкіна.

Всього ж на 1893 р. у "Великому корпусі" та "Суздальському ряді" здавалося 348 приміщень, що принесло їх власнику чистого прибутку 156855 крб. [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 49].

Зведені Пащенком-Тряпкіним будинки значно оновили загальний вигляд старого торгового центру. Чимало було зроблено для благоустрою однієї з основних його вулиць – Купецького узвозу. В 1878 р. через узвіз від Пасажу до Університетської гірки протягнувся досить гарний металевий пішохідний місток. За проектом він мав бути з ажурними бічними решітками та критою галереєю від дощу. Однак пізніше від улаштування галереї відмовились, оскільки самі ж упорядники угледіли в критому мості з крізними боками "неподобство" [Ф-4, оп. 52, спр. 68, арк. 1,5; Ф-45, оп. 4, спр. 1886].

Спорудження мостику спричинило укріплення спуску Університетської гірки. Його було облицьовано каменем, що за словами повірника Пащенка В.І. Боровицького перетворило "потворний земляний насип" на "оздобу" вулиці. Все це потребувало неабияких коштів, проте витрати виправдовували себе. Пішохідний місток і Пасаж за словами того ж Боровицького "стали внаслідок цього улюбленим місцем повсякчасних прогулянок та потреб харківської публіки, яка укривалась у чудових галереях – Пащенка-Тряпкіна від спеки, дощу та бруду" [Ф-45, оп. 4, спр. 2983, арк. 4].

На початку 1880 р. Пащенко-Тряпкін намагається здійснити ще ряд проектів: викласти новий тротуар по Купецькому узвозу, адже "уступи на ньому являли небезпеку для дітей та жінок", побудувати тераси на Пасажі, сполучені з містком, та невисокі штахети уздовж тротуару, які б "охороняли публіку від зухвалих візників" тощо [Ф-45, оп. 4, спр. 2983, арк. 4, 5].

У 1882 р. повірник Пащенка звертається до міської управи з проханням дозволити встановити в середньому дворі "Великого корпусу" паровий локомобіль, необхідний для проведення електричного освітлення, причому, передбачалося, що світло буде сягати будинку Службових місць та Казенної комори. Це був чи не найперший у місті досвід електричного освітлення: на цей час у Харкові майже повсюдно використовувалось газове [Ф-4, оп. 80, спр. 69, арк. 1, 10].

Наприкінці 1880-х – поч. 1890-х рр. ніякі значні роботи щодо упорядження торгових корпусів не здійснювалися. А в 1893 р. "Великий корпус" та "Суздальський ряд" були закладені їх власником Харківському

Земельному банку на велику суму – 600 тис. крб. (до цього враховуючи чималі збитки, завдані пожежею того ж року) [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 10, 39; ф-45, оп. 4, спр. 6860, арк. 6].

У 1894 р., можливо, передчуваючи близьку смерть, В.І. Пащенко-Тряпкін складає заповіт, згідно з яким все нерухоме майно у Харкові, Москві (будинок, де він мешкав), Полтаві переходить по його смерті у власність Харківської міської громади. Себе ж щедрий дарувальник заповів поховати "без будь-якої пишноти у Московському Донському монастирі" [Ф-45, оп. 5, т. 2, спр. 63, арк. 54, 73-79].

У наступні роки "Великий" та "Суздальський" корпуси так же справно функціонували, приносячи місту чималий прибуток. Їх неодноразово перебудовували. Особливо значній реконструкції піддали "Суздальський ряд". У 1901 р. міська дума почала розглядати проект капітальної перебудови, пов'язаної зі спорудженням на його території будинку міського ломбарду. Частину будівель передбачалося зруйнувати, кілька приміщень пристосувати для міського архіву [Ф-45, оп. 4, спр. 8850, арк. 16, 33, 93]. Як відомо, проект здійснено у 1908 р.

Колишні будинки В.І. Пащенка-Тряпкіна певний час добре служили і мешканцям радянського Харкова. У війну 1941-1945 рр. "Великий корпус" і більшу частину "Суздальського ряду" було знищено. Історія не зберегла ці будівлі до нашого часу, проте залишила відкритою одну з цікавих сторінок літопису рідного міста.

РОЗВИТОК ФОТОСПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ В К. XIX – ПОЧ. XX ст.

Т.В. Сліпушенко, ст. науковий співробітник Харківського історичного музею

Початком фотографії в Харкові прийнято вважати 1851 рік, коли в місті був відкритий ювеліром Зайцевим перший фотосалон.

Пізніше з'явилися фотосалони, власниками яких були представники різних соціальних станів:

– Сучков Михайло, який отримав дозвіл на відкриття фотосалону в 1876 р. – був харківським цеховим;

– Овчинніков Михайло Іванович (дозвіл 1881 р.), міщанин;

– Ясевич, Дурново, Іваницький – були дворянами.

Практикували в нашому місті й іноземці:

– Більдт Юлій Карлович – фотограф Харківського Імператорського університету був підданим Прусії;

– Гленцтнер – німець за походженням.

Фотоальбоми к. XIX – поч. XX ст. часто присвячувались відкриттям або ювілеям промислових підприємств, банків, навчальних закладів. В колекції ХІМ зберігаються альбоми того часу: "Харківський Земельний банк 1871-1906 рр." (фотографія Де Л'амітьє); ювілейний альбом "Харківський технологічний інститут імператора Олександра III, 1885-1910 рр."; "Інститут імператриці Марії Федорівни. Випуск вихованок 1914 р. (фотографія М.Я. Лящинського)", що є цікавим матеріалом для дослідників, з якого можна "зчитувати" найрізноманітнішу інформацію. А також унікальний альбом першої в світі виставки охорони природи, яка відбувалась в нашому місті: "Виставка охорони природи Харківського товариства любителів природи. 1913–1914 рр.".

Поступово фотографія міцно входить в життя харків'ян. Фотографією починають займатися всі хто бажає, і вже 1891 року в місті виникає товариство фотографів-любителів.

Бурхливий розвиток фотографії припадає на початок XX ст. В Харкові це співпадає з організацією та проведенням XII Археологічного з'їзду. В зв'язку з цією подією значно активізувалась популяризаторська та видавницька діяльність, в якій максимально використовувались фотоілюстрації, видове фото.

Завскладом Харківського губернського земства А.Н. Гусєв видав і присвятив XII Археологічному з'їзду історико-довідковий путівник "Харків. Його минуле й сучасне з додаванням знімків". (Комітетом з влаштування з'їзду було придбано у автора 100–150 примірників для роздачі депутатам). Він же (Гусєв) видав до з'їзду і пожертвував комітету серію листівок з видами Харкова. На жаль імена фотографів-авторів сюжетів і композицій лишились "за кадром".

До відкриття з'їзду був зібраний величезний матеріал, який експонувався на виставці з'їзду. П'ять з восьми її розділів містили величезну кількість фотографій. Членом комітету з влаштування з'їзду професором Є.К. Редіним була складена колекція фотографій з церковних старожитностей Харківської губернії, всього в цьому розділі було подано більше 650 фотографій. В розділі етнографії – близько 700, археології – близько 120. Але всі вони служили доповненням до виставки предметів.

Однак, в розділі історичних старожитностей фотографії складали спеціальну частину виставки. Сюди входили фотографії з видами Харкова, зняті зі старовинних гравюр, і зібрання рідкісних фотографічних знімків з видів Харкова, знятез натури із експонатів колекції професора Багалія. Д.І. Багалію належала унікальна, на той час, колекція негативів з видами Харкова середини XIX ст., які використовувались ним не лише на виставці з'їзду, але і для ілюстрації "Історії Харкова за 250 років його існування". 24 негативи із зображенням ледве впізнаного, але дивовижно чарівного Харкова:

– вид Харкова з Холодної гори;

– стара Миколаївська церква (була розібрана 1886 р.);

– стара Благовіщенська церква;

– Інститут шляхетних дівчат;

– пожежа Дворянського зібрання;

– прибуття першого потяга в Харків;

– Катеринославська і Сумська, Московська і Міщанська вулиці та інші види міста.

Автором цих негативів і фотографій, які зафіксували вулиці і площі Харкова, його архітектурні ансамблі, був В.С. Досскін.

Але особливе місце в історії розвитку фотографії на Харківщині належало Альфреду Костянтиновичу Федецькому – видатному фотографу-художнику (закінчив художню академію у Відні), неперевершеному майстру фотопортрета (в ХІМ: фото арх. О.М. Бекетова; парний Х.О. та Х.Д. Алчевських), який став першим в Україні оператором хронікально-документальних фільмів, а також був одним з перших фотографів, які проводили перші досліди з кольоровою фотографією.

Провідне ж місце в списку фотолітописців Харківщини безумовно належить Олексію Михайловичу Іваницькому, дворянинові, який присвятив фотографії все своє життя. Спочатку він був учнем в студії Гленцтнера, потім, після стажування в Берліні отримав дозвіл (1882 р.) на відкриття власного салона на Катеринославській.

Іваницький володів різними жанрами фотографії. Це портрет і пейзаж, видові фотографії і колажі. Він був учасником і лауреатом багатьох російських та міжнародних виставок, придворним фотографом Олександра III та Миколи II.

Багато робіт Іваницького були просто унікальними: катастрофа царського потяга в Борках, альбом до 100-річчя Харківського імпе-

раторського університету, альбом "Види Харкова", портретна галерея видатних діячів Харкова. Ці роботи і зараз складають значну частину колекції ХІМ. Роботи Іваницького так само, як і роботи Досекіна, використовувалися Багалієм в його працях, присвячених історії Харкова.

Розглядаючи сьогодні фотографії другої половини XIX ст., початку XX ст., ілюстровані видання з історії нашого краю, щоразу переконуєшся в величезному значенні праці добре або маловідомих фотолітописців Харківщини, які дозволяють нам знаходити все нові аспекти для вивчення їхньої спадщини, прослідкувати нові моменти в розвитку фотомайстерності на Харківщині.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІМІДЖ ХАРКІВЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЗАХОДІВ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ В СФЕРІ СТВОРЕННЯ, ВІДРОДЖЕННЯ, ВІДНОВЛЕННЯ ТА ОХОРОНИ ЗАПОВІДНИХ МІСЦЬ І ОБ'ЄКТІВ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

А.О. Сошніков, канд. філос. наук, доцент кафедри філософії ХДПУ ім. Г.С. Сковороди

Починаючи з 1991 р., про свою реставрацію заявило Українське козацтво, гетьманом якого було обрано В'ячеслава Чорновола: у Переяславі козацькі полки, курені, сотні із усієї України зреклися присяги на вірність Москві 1654 р., що була складена їхніми предками. Українське козацтво послідовно використовує кращі здобуття багатьох своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності. Українське козацтво звертається до блоків, партій, кандидатів в депутати виступити за негайне випрацювання і утвердження національно зорієнтованої ідеології державотворення. Народ має знати, яку державу, як і для кого будує. Необхідний перехід від космополітичної демократії та клановості до українського народоправства у практиці формування всіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової), суттєве і постійне розширення виборності. В основу соціально-економічної програми має лягти формула: "Від

створення національної держави – через державний захист економічних інтересів нації – до добробуту кожного". Зовнішньополітична програма повинна випливати з національних інтересів, а не творитись на догоду Заходу (Європі) чи Сходу (Росії).

Український уряд розробив національну програму, метою якої є подальший розвиток і утвердження Українського козацтва як громадської сили, здатної зробити певний внесок у консолідацію суспільства. Основними завданнями "Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 рр." є: використання народних традицій в усіх сферах суспільного життя; підвищення рівня військово-патріотичного виховання молоді, її готовності до захисту Вітчизни; залучення козацьких товариств до участі в охороні громадського порядку і державного кордону; збереження і пропаганда історичної й культурної спадщини українського народу; об'єднання зусиль органів виконавчої влади і громадськості у використанні виховних і культурних традицій Українського козацтва; сприяння підвищенню духовності суспільства; вивчення, популяризація історії та розвитку Українського козацтва; створення додаткових робочих місць за рахунок розширення мережі козацьких селянських (фермерських) господарств, промислів, туристичної діяльності; розширення міжнародного співробітництва Українського козацтва з аналогічними громадськими об'єднаннями іноземних держав. У сфері створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів Українського козацтва пропонуються такі основні заходи: внести в установленому порядку пропозиції щодо відновлення історичних назв населених пунктів, місцевостей, об'єктів соціально-культурного та іншого призначення, пов'язаних з історією Українського козацтва; створити реєстр об'єктів історико-архітектурної спадщини українського козацтва; здійснити облік нерухомих пам'яток історії і культури, що перебувають під охороною держави у сфері архітектурної містобудівної спадщини на Україні і пов'язані з історією козацтва; здійснити заходи щодо реставрації, відбудови, використання за призначенням та охорони пам'яток історії культури Українського козацтва; розглянути питання щодо створення Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва в місті Києві; вивчити можливість надання Українському козацтву права шефства над історичними територіями та об'єктами: о. Хортиця, Трахтемирів, Межигірський та Видубицький монастир, с. Германівка Київської області, о. Жуків на Дніпрі (м. Київ), Манявський скит (Івано-Франківська)

область; упорядкувати могили і поховання, споруди, пам'ятки, пов'язані з історією Українського козацтва; розробити програму відродження та розвитку національного заповідника Українського козацтва "Хортиця", створити меморіальний комплекс Гетьмана України Івана Виговського в с. Вигови Житомирської області; упорядкувати території та відремонтувати будівлі колишніх Микитинської, Підпільненської, Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської січей, Інгульської, Прогнойської та Кінбурської паланок.

Харківщина міцно пов'язана з високою козацької традицією українського народу: багато слобідських міст були центрами полісів (Харків, Ізюм) та сотен (Валки, Коломак, Люботин та інші), на Слобожанщині перебували славні гетьмани (Яків Остряниця, Іван Самойлович, Іван Мазепа), ватажки та кошові (Іван Півторакожуха, Іван Сірко); найдавніша з нерухомих історичних пам'яток харківського козацтва відноситься до кінця XVII ст. (зокрема, Покровська церква 1689 р.); сузір'я талановитих українських вчених, письменників, митців (філолог І. Срезневський, історики М. Костомаров, Д. Яворницький, Д. Баталій, художники І. Рєпін, С. Васильківський та інші вітчизняні діячі культури) досліджували на Харківщині історію українського козацтва. Отже, збереження і відродження козацьких традицій на Харківщині є важливою справою вагомого іміджу та престижу цього регіону не лише в Україні, а й в усьому світі.

ПАСІЧНИЦТВО НА ХАРКІВЩИНІ У XX ст.

В.А. Сушко, завідувач відділу етнографії Харківського історичного музею

Пасічництво є одним із різновидів бджільництва – чи не найкориснішого виду традиційної господарської діяльності українського народу. Пасічник здавна був шанованим членом громади, вважався втіленням усіх моральних чеснот.

У XX ст. Харківщина, як і вся Україна, кількоразово переживала важкі кризи пасічництва, що було пов'язано з війнами та економічною політикою держави.

На початок XX ст. на Україні і в регіоні існувала т. зв. українська порода бджіл. З сер. XX ст. використовувались карпатська та кавказька

породи. Під час II світової війни окупантами були знищені рої місцевої породи.

З XIX ст. застосовувалися розбірний рамковий вулик П.І. Прокоповича, штучна вощина та медогонка (центрифуга, якою викачують мед із стільників).

З тих пір технологія отримання меду фактично не змінилася: весною вулики з роями виставляють на затишне сонячне місце неподалік від поля чи луки. До розквіту рослин рої підгодовують, в разі потреби міняють матку. Після роїння сім'я носить мед у вулик. За літо пасіка кілька разів змінює місце розташування. Мед беруть 2-3 рази на літо: обов'язково – з первоцвіту; літній і, коли є, осінній (серпень – початок вересня), неодмінно залишаючи бджолам на зиму для харчування достатню кількість цього продукту.

Нектар, зібраний з квіток різних рослин, дає різний за кольором та споживними характеристиками мед. Найкращим вважається липовий та гречаний.

Нині буває тримають 1-2 вулики для опилювання дерев та огірків, підгодовуючи бджіл цукром та цукерками. Такий мед неякісний.

Восени вулики заносять у сарай чи інше приміщення зі сталою вологістю та температурою.

Комплексна фольклорно-етнографічна експедиція 2001 р. виявила у с. Верхня Солона Борівського району Харківської області інформантку, батько якої займався на початку XX ст. пасічництвом. Вона дала цікавий опис пасічницького інвентаря. Однак самі речі були втрачені під час колективізації.

Якщо суто технологічні навички та практичні знання можуть бути відтворені завдяки практиці та наявній методичній літературі з питання, то світоглядні уявлення та ремісничa обрядовість втрачені безповоротно. Про це свідчать дані польових досліджень 1990-х – 2001 рр., зібрані на півночі, заході та південному сході Харківської області. Сучасні пасічники не знають ані святого покровителя пасічництва, не знають та не вважають за необхідне дотримуватись обрядодій цього промислу, не цікавляться переказами про бджіл та бджільництво тощо.

ДВЕ ТЕНДЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ РАБОТЕ МУЗЕЕВ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ: "РЕФОРМАЦИЯ" И "КОНТРРЕФОРМАЦИЯ" В МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ

А.А. Тортика, канд. ист. наук, доцент, М.В. Лобанова, канд. ист. наук, доцент

В последней трети XX века в экспозиционной работе музеев стран Западной Европы и Северной Америки сформировались две основные точки зрения на задачи музейной экспозиции и, соответственно, на способы и средства ее построения. Падение тоталитарных режимов и распад Союза после 1991 г., позволили музееведам Украины самостоятельно оценить и даже применить на практике некоторые новаторские подходы и концепции зарубежной музеологии. В результате за прошедшие десять лет был накоплен определенный отечественный опыт, была проведена реэкспозиция большинства ведущих музеев исторического профиля, появились первые теоретические работы, связанные с развитием новых направлений в современной украинской музеологии. Подводя некоторые итоги, необходимо отметить, что в первую очередь речь идет о двух полярных подходах, или тенденциях, которые условно можно обозначить как "реформация" и "контрреформация" в музейной работе.

Первую концепцию ("контрреформация") логично рассматривать как традиционную, или консервативную. Суть ее заключается в предельной сдержанности и академизме при построении экспозиции. Главное в музее – это предмет, первоисточник. Все остальное направлено на то, чтобы дать возможность посетителю увидеть этот предмет, раскрыть его содержание и отобразить при помощи группы коллекционных предметов ход истории человечества, страны или конкретного региона. В рамках этого подхода, безусловно, может быть использовано любое современное оборудование, системы освещения, аудиовизуальные средства, компьютерные технологии, но все это носит подчиненный характер, не заслоняет собой музейный экспонат-первоисточник.

Вторая тенденция в экспонировании, или "реформация", связана с гипертрофированным развитием не предметных, а художественно-оформительских и сценарных средств экспозиционной работы. В рамках

этого подхода музей старается активно влиять на посетителя, определяет и моделирует способы и формы его восприятия. Основным в такой экспозиции становится не предметный ряд первоисточников, а те художественные и технические средства, тот сценарий и тот набор идей и художественно-эмоциональных образов, которые вложил в нее автор.

Рассматривая эти два основных направления в экспозиционной работе, хочется отметить, что основной функцией музея является, прежде всего, сбор и хранение вещей, памятников истории и культуры. Музей как центр хранения и учета спасает источники от гибели, извлекая их из неустойчивой и часто враждебной внешней среды. В то же время в рамках своей коммуникационной задачи он также и аккумулирует музейные предметы, давая возможность будущим поколениям получить представление о своей истории, об истоках их материальной и духовной культуры. Поскольку украинская законодательная система определила музей как единственный институт сбора и хранения культурных ценностей, необходимо подчеркнуто осторожно подходить к вопросам экспонирования. Аттрактивная нагрузка экспозиции способна не только привлечь или оттолкнуть потенциальную музейную аудиторию, но и всерьез повлиять на общий духовный и культурный уровень музейной аудитории (особенно посетителей младшего, среднего и старшего школьного возраста). К сожалению, проявляющееся в последнее время стремление к упрощению, характерное для "реформаторского" подхода, представляет собой отражение общих тенденций современной жизни, когда на смену хорошей книге приходит комикс, серьезному фильму – пошлый сериал и т.д.

Очевидно, что в данном случае были рассмотрены скорее крайние проявления названных тенденций. Однако их реальное существование указывает на серьезные расхождения во взглядах специалистов на проблему музейного экспонирования. Трудно предположить, что экспозиция действительно должна упрощаться в угоду "ленивому" зрителю, а не заставлять его работать. Многочисленные наблюдения за различными категориями музейной аудитории доказывают, что в большинстве своем степень личного участия музееведа-профессионала в диалоге между музейным предметом и посетителем должна быть незначительна. Скорее всего, будущей формой экспонирования станет некий путь, далекий от идеологического давления, несущий в себе научный академизм (источник как основа экспозиции) и в то же время

сдержанную, интеллигентную и ненавязчивую художественную выразительность.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СІМЕЙНИХ ОБРЯДІВ ПЕРШИХ РОКІВ ЖИТТЯ ДИТИНИ

О.І. Хасанова, науковий співробітник відділу інформатики Харківського історичного музею

Обряд у житті людини… Важко знайти на земній кулі народ, який не мав би своєї обрядовості. Адже обряди – невід'ємний елемент духовної культури народу, вираз його психології, смаків тощо. А початок свій численні обряди беруть у глибині віків, і як продукт колективної творчості, вони відображали на той час моральні норми відносин між людьми…

Розглянемо ж стосунки, які відбувалися у сімейному колі, тобто деякі з сімейних обрядів. І перший з них – роди (народний). Приймала їх баба, яку на Слобідській Україні називали "баба пупова", "баба, що пупи в'яже". Це була одна з найшановніших осіб у селі. Вона втілювала у собі народну мудрість, практичний лікувально-знахарський досвід. Від її уміння залежав успішний наслідок пологів. Для сім'ї вона ставала своєю, вважалася родичкою, породіллю називала онукою, а народженика – онучком(ою), їй належала заголовна роль у виконанні більшості обрядів, пов'язаних з появою дитини. Вона була також посередницею між родиною і церквою, несла попові жертовну курку, "брала ім'я", домовлялася про день хрещення.

У народних переказах досвідчена повитуха виступає віщункою долі новонародженого. За її "наукою", коли дитя з'явилося на світ лицем догори – добра прикмета, а донизу – умре до року, як народилося в суботу, буде скупе, у неділю – нещасливе. А ось щасливою вважалася дитина, народжена в "сорочці". "Сорочку" цю берегли, поки дитина не виростала, зашивали в пояс або одежу її, яку вона носила її тільки на свята, щоб вдача була в ділах та щастя. Оскільки роди – делікатна справа, цей обряд супроводжувався багатьма обереговими діями, повір'ями, які повинні були огородити породіллю, а потім її дитину від усяких неприємностей та несподіванок. Так, у деяких слободах вагітна жінка не повинна була білити піч, інакше дитина могла страждати задухою; випліскувати воду через

поріг – дитина буде страждати блювотами. Якщо вагітна жінка буде переступати через коромисло та топтати ногами помело, її чекають тяжкі пологи. Деякі жінки перед пологами постилися, прощалися зі своїм сімейством. Коли починалися роди, породілля знімала з себе кільця, сережки, розв'язувала пояс та всілякі стрічки, розстібала всі застібки, а також відпирала усі замки і розкривала скрині, двері, шафи та все, що в домі було зачинене, – все це робила вона (або чоловік і баба, якщо жінка була невзмозі), щоб легшими були роди. А якщо пологи були все-таки тяжкі, тоді для їх прискорення примушували породіллю кланятися батькові, матері; обводили її три рази навколо столу, притому, що вона повинна була переступати через пустий мішок, який лежав на долівці.

Якщо народжувався хлопчик, то йому баба відрізала "пуп до сокири, щоб майстром був", а якщо дівчинка – "до гребінки, щоб пряха була".

Дитяче місце (плаценту) обмивали, посипали житом і закопували в землю там, де народилася дитина, але клалося воно пуповиною догори, "щоб ще діти були", а якщо баба закопає його пуповиною донизу, то у жінки, говорили, не буде більше дітей.

Особливе значення після родів надавалося першій купелі, над якою чаклувала "баба пупова". Використовуючи предмети, що освячувалися у церкві (вода, зілля, мед), немовляті намагалися передати їх лікувальні властивості. Магічна сила ніби зростала завдяки формулам-побажанням, які супроводжували обряд. Так, у купіль хлопчику клали корінь дев'ясила ("щоб сильним був"), любисток ("щоб любили"), барвінок ("щоб довго жив"). У купелю дівчинки додавали ромашки ("щоб рум'яна була"), калини, меду, квітів ("щоб гарною була"). Воду з купелі виливали там, де люди не ходять, або під плодюче дерево, або до сажа, "щоб свині плодилися". Скупану дитину баба могла обсушити біля палаючої печі, що символізувало прилучення новонародженого до домашнього вогнища та роду. Якщо роди та дитина благополучні, тоді батько одразу кличе кумів для хрещення (не хрестити декілька днів вважалося гріхом).

Баба, даючи дитину кумі, коли несли до церкви хрестити, говорила: "Даю вам новонародженого, а ви принесіть мені хрещеного"…

А в цей час збиралися гості на "хрестини". Хазяїну несли цілий хліб, а породіллі – шматочок хліба, пиріжок або "дробок" (кусочок) солі, яку вона гризе натщесерце, "щоб кращій був покорм дитині". Всі молилися і сідали за стіл: кум і кума – на покуті. Залишки горілки випліскували на стелю, "щоб новонароджене підскакувало". Усі дарували дитині копійки, обдаровували і бабу за роботу: грошима, хлібом, полотном.

На другий-третій день після пологів були відвідини породіллі, або як ще називали "зливки", "розмивання рук". За давньою традицією це – суто жіночий звичай. Його морально-психологічний і практичний сенс – не лишати поза увагою сам факт народження дитини, привітати матір, допомогти їй. Вважали, що відвідини – праведне діло, казали: "Скільки раз жінка побуває на родинах-відвідинах, стільки і в раю". Окрім старого, м'якого полотна на пелюшки, обов'язково несли породіллі хліб і сіль, вареники, пироги, і т.д. До частування входили ще яєчня, борошно, кисіль, варені груші, мед, цукор. Звичай цей відбувався таким чином: баба варила в горщику волошки і хміль, наливала цей відвар у миску та ставила на стілець, біля якого розкладала волошки у вигляді хреста та придавлювала їх сокирою. Потім вона ставила породіллю на сокиру і лила їй на долоні відвар так, щоб він стікав на лікті, з ліктя баба підхоплювала своєю долонею та давала пити породіллі. Це робилося тричі з кожною рукою. Після цього баба і породілля просили одна в одної пробачення у нанесених образах.

Породілля давала бабі мило, полотно на сорочку, гроші. Люди вірили, що після "зливок" жінці ставало легше і вона швидко одужувала.

Як дитина робила перший непевний крок, мати швиденько хапала ножа і ззаду тричі проводила між її ногами, ніби різала нитку, водночас, тричі казала: "Розв'язую тобі пута". Для виконання обряду маля ставили на хатній поріг, де за повір'ями мешкали духи пращурів. Вважали, що після цих дій воно буде скоро ходити.

Коли дитині виконувався рік, запрошували гостей і робили "пострижини". На стіл чи покуть клали кожух (вовною догори) і садовили на нього іменинника. Хрещений батько зрізав навхрест трохи волосся. Хрещена мати завершувала процедуру. Зістрижений чуб клали на тарілку, куди гості складали гроші з побажаннями: "Щоб дитина росла; грошовита була; щоб волосся було, як кожух; щоб був багатий, як кожух волохатий..." На кожусі розкладали різні предмети і пильнували, що візьме дитина: нитки – кравцем стане, книжку – грамотним і т.д. Іноді зістрижене волосся ще утикували у тин, "щоб кучерявий був", або у коров'ячий гній, "щоб чорнявий був".

А коли у дитини випадав перший зубик, мати наказувала їй кинути його на горище через голову і тричі сказати: "Мишко, мишко, на тобі кістяного, а мені дай залізного (золотого)". Частково відголоски цих обрядів докотилися і до наших часів, і майже всі ми, хоч раз, приймали в них участь.

Взагалі, народження дитини, виховання і "доведення до розуму та виведення її в люди" – це складний, важкий і, можна сказати, основний обов'язок, який народна традиція покладала на батьків. І недаремно говорить народна мудрість: "Умів дитину народити, умій і вивчити".

З ІСТОРІЇ РЕПРЕСІЙ НА ХАРКІВЩИНІ: КОМКОР С.А. ТУРОВСЬКИЙ

М.В. Хоружа, науковий співробітник Харківського історичного музею, І.М. Болдінов, зав. відділу Харківського історичного музею

Однією із самих тяжких і трагічних сторінок історії радянської країни, пов'язаної з репресіями часів культу особи І.В. Сталіна є процес над видатними радянськими військовими командирами, який закінчився їхньою загибеллю.

Ці процеси були з початку і до кінця сфальсифіковані.

Як підроблювались справи видно на прикладі справи комкора, заступника командуючого ХВО, Туровського Семена Абрамовича. Він був одним з тих, кого не обійшла ця гірка доля – бути безвинно репресованим.

С.А. Туровський, талановитий військовий, з 1935 року займав посаду першого заступника комкора Харківського військового округу, одного із найбільших на Україні. Роки служби в ХВО збігались з початком корінної реорганізації у військових силах країни, безпосередню участь у яких брав С.А. Туровський як однодумець та соратник ініціаторів перетворень – М.М. Тухачевського, Й.Е. Якіра, І.Н. Дубового, І.П. Уборевича. На початку 30-х років вони висунули революційну для того часу програму перебудови армії.

Перш за все робилася ставка на технічне переобладнання армії, переважне використання танків та авіації, утворення великих механізованих, військово-повітряних, військово-десантних підрозділів. Окрім С.А. Туровського значна частина воєначальників підтримали ці реорганізації, які йшли врозріз із застарілими поглядами К.Є. Ворошилова, С.М. Будьонного та інших, які підтримували методи часів громадянської війни.

Власне, це стало приводом до організації наступного сфальсифікованого процесу: справи, так званої, троцькістської антирадянської організації у Червоній Армії, внаслідок якого загинули такі видатні воєначальники, як М.М. Тухачевський, І.П. Уборевич, Й.Е. Якір, А.І. Корк, В.М. Примаков, В.К. Путна, Р.П. Ейдеман, Б.М. Фельдман.

Ніяких доказів вини С.А. Туровського, як було встановлено з його справи, слідчі органи НКВС не мали, та все ж він був заарештований 4 вересня 1936 року в м. Москві ГУДБ НКВС СРСР за статтями 58-1 "Б", 58-8, 58-11 згідно Кримінального кодексу РСФСР, як учасник військово-фашистської терористичної змови.

Усі заарештовані були звинувачені в антидержавних зв'язках з представниками військових кіл однієї з іноземних держав, що веде недружню політику по відношенню до СРСР. Обвинувачені немов би вели роботу з ослаблення міці Червоної Армії, намагалися підготувати, у разі військового нападу на СРСР, поразку Червоної Армії.

Однак, ні на цьому, ні на інших процесах державний обвинувач не зміг пред'явити жодного документу, що доводив провину звинувачених. Про об'єктивні докази не могло йти і мови. Лейтмотив слідства був наступним: "Ми вас змусимо зізнатися у терорі, а спростовувати будете вже на тому світі". Таким чином, всі обвинувачення базувалися на зізнаннях самих звинувачених.

Після дев'яти місяців перебування у в'язниці С.А. Туровський підтвердив участь у військово-троцькістській антирадянській змові. З Туровського слідчі вибили прізвища інших військових: Орлова, Савка, Бутирського, Кожевнікова, Сабліна, а також зізнання у тому, що вирішальний вплив на формування змови мав Й.Е. Якір.

Семен Абрамович Туровський був засуджений ВК ВР СРСР 01.07.37 р. за статтями 58-1 "Б", 58-8, 58-11 Кримінального кодексу РСФСР, внаслідок чого був засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна, позбавлення звання комкора, з негайним виконанням вироку за постановою ЦВК та РНК СРСР від 1 грудня 1934 року, котрий виголошував:

1. Слідство закінчувати у термін, що не перевищує 10 днів.

2. Висновок про звинувачення надати обвинуваченим за одну добу до розглядання справи у суді.

3. Справу слухати буз участі сторін.

4. Касаційного оскарження вироків, як і подання клопотань щодо помилування, не припускати.

5. Вирок до вищої міри приводити негайно по винесенню.

Вирок С.А. Туровського було виконано 01.07.1937 р. у м. Москві. Дружину повідомили, що С.А. Туровський помер у ВТТ 29.11.1939 р.

НКВС добре "попрацював" у Харківському військовому окрузі. Було репресовано майже всіх начальників управлінь штабу ХВО, переважну більшість співробітників політуправління, командирів та політпрацівників корпусів, дивізій, полків.

Якщо говорити в цілому, у державі за 15 років репресій зазнали понад 40 тис. старших командирів Червоної Армії та ВМФ. Було знищено чимало представників середнього та молодшого командирського складу. Всесвітня історія не знала таких масштабів знищення військових у мирні часи. Фактично, Червона Армія була знекровлена. Тому не дивно, що перемога у Великій Вітчизняній війні була отримана такою дорогою ціною – адже практично всі талановиті воєначальники були знищені ще наприкінці 30-х років.

І лише майже через 20 років, у 1956 році, слідство, що було проведено за знову відкритими обставинами, показало, що Туровський та багато інших не були винні.

ВК ВСФСР 29.09.56 р. вирок від 01.07.1937 р. був скасований. Справу Туровського було припинено за відсутністю складу злочину.

В останні роки у багатьох містах колишнього Радянського Союзу здійснюється робота щодо реабілітації жертв політичних репресій.

У Харкові ця робота розпочалася Харківським обласним Управлінням КДБ у 1989 році згідно з Указом Президіума Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв сталінських репресій, які мали місце в період 30-40-х та на початку 50-х років", 3 квітня 1991 року роботу було продовжено відповідно до Закону України від 17 квітня 1991 року "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні".

За весь період роботи співробітниками Управління СБУ та редакційною колегією книги "Реабілітовані історією" було переглянуто 27725 архівних кримінальних справ, зроблено відповідні висновки, згідно яких органами прокуратури було реабілітовано 20889 чоловік.

Сподіваємося, що спільна праця науковців і органів державної влади буде сприяти подальшій реабілітації людей, що були безпідставно осуджені у роки сталінських репресій.

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ ТА ВВЕДЕННЯ ЇХ У НАУКОВИЙ ПРОЦЕС – ОДИН З НАЙВАЖЛИВІШИХ НАПРЯМКІВ РОБОТИ МУЗЕЇВ

СКАРБИ МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У КОЛЕКЦІЇ ТКАНИН ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В.В. Буличова, зав. сектора Харківського історичного музею

Кожен музей нерозривно пов'язаний з історією: з одного боку, це місце, де людина постійно стикається з пам'ятками минулого, а з іншого – місце, яке теж має свою особисту історію.

Історія багатьох музеїв нашої країни складна та сповнена протиріч, внесених у повільний плин часу бурхливими політичними подіями.

Не є виключенням і історія нашого музею, фонди якого були створені у 1943 р. на основі колекцій трьох передвоєнних музеїв м. Харкова: Всеукраїнського історичного музею, Обласного краєзнавчого музею ім. Артема та Центрального Українського музею Жовтневої революції і громадянської війни.

Значна кількість музейних предметів з фондів Всеукраїнського історичного музею раніше входила до колекції музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, який функціонував у Харкові протягом 1920-1929 рр. Метою даного дослідження є перші кроки у науковій розробці колекції тканин, що надійшла з музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, виокремлення цих предметів серед загалу так званого "передвоєнного фонду".

Для виконання цього завдання основним джерелом інформації є облікова документація. На жаль, під час окупації міста 1941-1943 рр. облікова документація цих музеїв була втрачена, і зараз ми вимушені звертатися до інвентарних книг III, історичної, групи, та книг групи "Тканини", у яких містяться записи про приналежність предметів до колекції Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди.

На основі кількісного та якісного аналізу інвентарних книг автор виявив 673 музейні предмети з колекції музею Слобідської України, які за тематикою можуть бути умовно розділені на кілька груп.

Більша частина цих предметів (227 одиниць) представляє чоловіче та жіноче народне вбрання українців та росіян Слобожанщини. Серед них найбільш численними є сорочки, пояси, фартухи, різні варіанти плечового та поясного одягу.

Основним елементом народного вбрання належно вважається сорочка. Колекція налічує 59 жіночих та 36 чоловічих сорочок, причому співвідношення жіночих українських та російських сорочок складає 30 до 29, а чоловічих – 13 до 23 відповідно.

Сорочка у народному вбранні завжди носилася з поясним та плечовим одягом, який, завдяки своїй різноманітності, доцільно розбирати окремо.

Святковим поясним одягом українок були, як відомо, плахти. З колекції музею Слобідської України надійшли 19 плахт, серед яких є і "червчатки" для молодиць, і плахти більш темних кольорів для літніх жінок.

Поясним одягом росіянок на Слобожанщині були паньови, 4 примірника яких зберігаються у колекції ХІМ до сьогодні, причому одна з них – плахта-паньова. Цей факт віддзеркалює взаємовплив української та російської культур на території Слобідської України.

На початку XX ст. у селянському побуті під впливом міської культури з'являються жіночі спідниці, перші варіанти яких виготовлялися да селі з домотканої волосіні. Про цей факт свідчать одна українська та одна російська спідниці, що зберігаються у колекції.

Один з основних елементів чоловічого вбрання – штани – представлений у колекції 10 парами. Не дивлячись на те, що більшість з них виготовлена з домотканої вибійки або крашанини, такі штани зустрічалися як в українських, так і в російських селах. За даними інвентарних книг, 6 пар були знайдені в українських селах, а 4 – в російських.

Характерним плечовим одягом українок були керсетки, функціональним аналогом цього вбрання у російському жіночому костюмі є безрукавки. Колекція налічує 15 керсеток, одна з яких дитяча, та 4 безрукавки.

Одним з варіантів плечового одягу, характерним для російського жіночого вбрання є сарафани. З музею Слобідської України надійшло 7 сарафанів різних типів, серед яких 1 належить до складу болгарського національного вбрання.

Розповсюдженим жіночим одягом росіянок у колишніх військових поселеннях були шушуни, які зберігаються у колекції ХІМ у кількості 6 штук.

Осіннім та зимовим одягом на селі були кофти, юпки, сіряки та свити. Якщо кофти носилися як в українських, так і в російських селах, то юпки – підбиті ватою кофти – були прерогативою тільки українського жіночого вбрання. У колекції зберігається 15 кофт з українських сіл, 2 – з російських, та 5 юпок. Свити та сіряки носили без виключення у всіх селах Слобожанщини. Музейна збірка ХІМ має у розпорядженні 6 чоловічих свит, 4 жіночі, 1 дитячу, а також 1 сіряк.

Функціональним доповненням будь-якого народного одягу є фартухи та пояси, крайки. Загальна кількість поясів складає 53 предмети, серед яких 34 українських і 19 російських. Збірка фартухів представлена 15 музейними предметами, зібраними виключно серед російського населення Слобожанщини, причому один з них – зі складу дитячого одягу молодшого віку.

Головні убори та аксесуари, на жаль, представлені у колекції одиничними екземплярами. Цікавим доповненням до комплексу українського вбрання є очіпок, а російського – фата, рукава, дві пари панчохів та кісники, стрічки.

Потяг народних майстринь до самобутності та бажання урізноманітнити навколишнє життя знайшло прояв у виготовленні рушників, підзорів, подарункових хусточок, скатертин, серветок, килимів, доріжок, ряден тощо. Колекція цих декоративно-утилітарних предметів з музею Слобідської України представлена більш ніж 100 предметами, з них 79 рушників, 36 килимів, 5 ряден, 4 скатертини, 3 підзори, 3 подарункові хусточки.

Робота міських майстринь представлена 15 серветками, 1 завісою, 4 фрагментами мережива – гіпюр ручної роботи.

Одяг жителів міста, що надійшов до колекції ХІМ з фондів музею Слобідської України, обмежений, з одного боку, візитною сукнею харківської купчихи, мантильєю, шарфом та носовою хусточкою, які були приналежністю жіночого одягу вищих прошарків міського населення, і, з іншого боку, утепленою сукнею, кофтою і штанами міщан-вихідців з сільського населення.

Певний інтерес для вивчення історії розвитку і орнаментації вишивок і тканин становлять колекції зразків цих предметів. З музею Слобідської України надійшло 42 зразка тканин, серед яких 29 представляють ручне ткацтво та вибійку, і 13 характеризують фабричне ткацтво, у тому числі іноземне. Колекція зразків вишивки представлена 30 предметами, що у більшості є фрагментами народного одягу.

Окрему групу музейних предметів (29 одиниць) становлять речі, пов'язані з побутом, ритуалами та релігійним культом народів Криму. Записи у інвентарній книзі свідчать про наявність серед них чадри, марами, тахми, рушників тощо, але, оскільки етнографія народів Криму відірвана від матеріальної культури Слобожанщини, автор не може 100-відсотково підтвердити або спростувати ці дані.

Невелика група музейних предметів, що також перейшли до колекції ХІМ з музею Слобідської України, характеризує рівень монастирського мистецтва Слобідської України кінця XVIII – початку XIX ст.ст. Одна частина цих предметів є збіркою срібного та золотого мережива і налічує 34 фрагменти різного за розмірами та орнаментом мережива, сплетеного у монастирських майстернях у кінці XVIII ст. Іншу частину цієї групи складають кілька елементів одягу священнослужителів різних рангів: риза, підризник, пояс, орарь та 11 вишитих фрагментів підризників.

Колекція музею Слобідської України мала у своєму складі тематично відірвані від усіх попередніх груп музейні предмети – реліквії нашої історії, що ілюструють деякі сторінки козацької доби. Серед цих речей значиться корогва Запорізького Самарського полку, прапор Слобідсько-Українського війська, 2 козацькі жупани, причому один з них виготовлений як репліка оригіналу, та кунтуш жінки козацького старшини.

Ілюстрацією розвитку ремісничого виробництва на Слобожанщині є прапори кравецького, гончарного та калашного цехів, а також жупан представника харківської цехової старшини.

Колекція музею Слобідської України поряд з вищезгаданими музейними предметами поповнила збірку тканин ХІМ ще двома пам'ятками, які хронологічно відносяться до часів Миколи II. Це тужурка кавалериста і пам'ятна хустка періоду війни 1914-1918 рр.

У процесі поповнення музейних колекцій так чи інакше простежується історія самого музею, тому під час вивчення колекції тканин з музею Слобідської України автор дослідження звертається до історії виникнення цього музею.

Відомо, що основою колекцій музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди стали речі, зібрані ще на поч. XX ст. у різних районах Слобожанщини для етнографічної виставки до XII Археологічного з'їзду, робота якого проходила у Харкові у 1902 р. Виставка була настільки різноманітна і багата, що її фундаторами було запропоновано перетворити колекції виставки в Етнографічний музей при Харківському Імператорському

університеті. Музей існував з 1904 до 1918 р., мав три відділи: російський, український та кримськотатарський, які протягом цього часу поповнювались новими музейними предметами.

21 січня 1920 р. Етнографічний музей при Харківському університеті став Етнографічним відділом ім. Г.Ф. Квітки-Основ'яненка щойноствореного Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, колекція якого була покладена в основу колекції Харківського історичного музею.

Провівши кількісний аналіз колекції тканин з фондів музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, автор прийшов до висновку, що поступове наукове вивчення та детальний аналіз музейних предметів, які були покладені в основу колекції Харківського історичного музею, може стати однією з найцікавіших наукових розробок співробітників музею.

ЗБІРКА МЕБЛІВ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В.Л. Гомжин, наук. співробітник ХІМ

Природне намагання людини прикрасити свій будинок спричинило розвиток різних видів декоративного мистецтва, в тому числі меблевого. Мистецтво меблів пройшло довгий і складний шлях розвитку, від стилів античності і середньовіччя до пишних бароко і рококо XVII–XVIII століть, від суворого класицизму кінця XVIII – першої половини XIX століть до модерну 1890–1900-х років.

Найраніші предмети російського меблевого мистецтва відомі тільки фрагментарно з матеріалів археологічних розкопок XII–XIV століть. Дуже лаконічні відомості про оздоблення князівських і боярських хором наведені в літописах, різноманітних документах X-XVI століть. Зображення предметів меблів (трони, столи і табурети євангелістів тощо) зустрічаються в старовинному фресковому живописі, іконописі, книжковій мініатюрі і білокам'яних рельєфах стародавніх церков. Предметів російського меблевого мистецтва, вироблених до XVII століття не збереглося, а меблі XVII століття дійшли до нашого часу в одиничних екземплярах.

Збірка меблів Харківського історичного музею налічує близько 150 предметів, серед яких переважна більшість хронологічно належить до другої половини XIX – початку XX століть. В збірці представлені найбільш

розповсюджені типи меблів, що складали основу інтер'єру більш-менш заможних верств населення – меблі, які призначені для сидіння і лежання (стільці, крісла, дивани), столи, корпусні меблі (шафи, комоди, скрині), а також ширма, рами для дзеркал, настінні полички, футляри для годинників тощо.

Меблі для сидіння і лежання складають майже половину всіх меблів Харківського історичного музею, серед яких значне місце посідають так звані "віденські" меблі (14 стільців і 1 крісло – гойдалка), гнуті з буку круглого перетину. Вперше такі меблі почали виробляти фабрики Тонет у Відні наприкінці XIX століття. Завдяки простоті та економічності виробництва, дешевизні, міцності та зручності користування "віденські" меблі отримали широке розповсюдження в побуті.

Серед меблів вироблених в Росії другої половини XIX століття виділялись меблі в так званому "російському" стилі. Деякі предмети таких меблів мали досить чудернацькі форми, зокрема, крісла, які отримали розповсюдження після Всеросійської промислової виставки 1870 року (виконані за проектами художника-різника В. Шутова). Їх бильця – у формі дуги з написом "Тише едешь, дальше будешь", локотники – у вигляді сокир, сидіння орнаментовані різною смугою, що наслідує вишитий рушник. Два подібних крісла належать музею.

Вельми різноманітні за формою і оздобленням 12 скринь музею, дві з яких розписані українським рослинним орнаментом олійними фарбами.

Інтерес становлять меблі, що належали відомим особам, зокрема, два стільці стиля неорококо та стіл для курильного приладдя художника С. Васильківського; диван і крісло академіка архітектури О. Бекетова; крісло і три столи академіка Г. Проскури, шаховий стіл Г. Петровського. У 1976 році до музею надійшов комплекс з 8 предметів меблів (крісло і диван стиля рококо, письмовий стіл, шафи, скриня, дзеркала), що належав онуці академіка архітектури, професора Петербурзької Академії мистецтв А. Штакеншнайдера.

На жаль, збірка не відрізняється різноманітністю технік декорування та стилів. Зокрема, відсутні оригінальні зразки бароко, ампіру, модерну тощо.

ЩОДО АТРИБУЦІЇ ШАБЛІ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Т.Р. Гнатишин, старший викладач Інституту сходознавства і міжнародних відносин "Харківський колегіум"

У колекції Харківського історичного музею (ХІМ) налічується кілька сот експонатів з написами, виконаними арабською, перською або пехлевійською абетками. Абсолютна більшість цих предметів занесена до інвентарних книг як східні, турецькі чи перські (хоча подібна атрибуція країни походження є доволі часто невірною).

Так, у інвентарній книзі за групою "Зброя, спорядження" під номером ОС-577 зроблено запис: "Шабля турецька у піхвах з сильно вигнутим лезом, на лезі карбування; руків'я у формі хрестовини з оздобою із слонової кістки і карбуванням. Кінець 18 ст." Про те, що карбування є насічкою золотом і що частина карбування є написами, не згадується. Шаблю було передано до ХІМ у 1960 році адміністрацією Харківського художнього інституту у складі колекції заслуженого діяча мистецтв Миколи Семеновича Самокиша.

Предмет зберігання ОС-577 складається з піхов та шаблі. Піхви дерев'яні, обшиті чорнувато-сірою шкірою, скріпленою по плазу ниткою і спіральним металевим дротом жовто-білого кольору. На піхвах є дві овальні залізні гайки з фігурними скобами для ременів портупеї, гайки прикрашені рослинним (троянди) візерунком , виконаним у техніці насічки золотом.

Клинок ОС-577 зовнішньо є типово перською шаблею – вузке сталеве лезо плавно вигинається, найбільше – на відстані приблизно двох третин від руків'я. Руків'я обкладене з двох боків кістяними накладками – "щоками", що кріпляться до руків'я двома тонкими круглими залізними штифтами, на разі одна щока втрачена, інша за роки зсохлася й вільно знімається з штифтів. Гарда являє собою хрест і перпендикулярні йому шипи, які спускаються вздовж леза, але не прилягають щільно до останнього, – це зроблено, щоб ковзаючи, удари по плазу шаблі затримувалися між шипом та лезом, а не зісковзували на руків'я. Голівка руків'я округла, загнута до леза клинка і має подібність до стилізованої голови хижого звіра з сімейства котячих. Руків'я, хрестовина і шипи

прикрашені рослинним візерунком з квітами, виконаним насічкою золотом, подекуди майже стертими, що, ймовірно, є свідоцтвом активного використання зброї. Руків'я злегка заіржавлене, тому до відновних робіт можливо лише припустити, що візерунок на його голівці є стилізованим під малюнок голови звіра написом, й можна розібрати лише окремі букви – ل (л) або ا (а) і ط (т) або ظ (з).

На разі дізнатися про походження шаблі, датувати її допомагають написи на лезі. Найцікавішими з точки зору епіграфіки є три групи написів у хвостовій частині леза. Виконані вони насічкою золотом і вміщені у картуші різної форми. У найнижчому картуші, який є прямокутником з чотирьох хвилястих ліній без гострих кутів, покладеним на основу, знаходиться напис у три рядки # عمل ا # سد نی # له صفهال #, що читається як: عمل اسدالله اصفهانی /Робота Асадуллага Ісфаганського/. Асадуллаг Ісфаганський або Асадалла Ісфагані жив наприкінці XVI – на початку XVII сторіччя й був придворним зброярем шага Аббаса I Сефевіда (1587-1629 рр.н.е./995-1037 рр.г.м.), його син Келбалі також уславився при дворі Аббаса I Сефевіда як шабельний майстер. Хоча даний напис як арабською так і перською має однакове написання, однак тексти подальших написів свідчать на користь перськомовності написів.

Другий знизу картуш має більш вибагливу форму, складається з восьми частин, має вісім зовнішніх гострих кутів і подібний до притаманного ісламському мистецтву восьмикутника. Напис у чотири рядки: # عبا س # بنده ولایت شاه عباس #, який можна прочитати як: #بنده ه و #بت # / раб вілайєта шага Аббаса /, тут "вілайєт" – країна Персія; або بنده شاه ولایت عباس / раб шага намісництва Аббас /, тут "шаг намісництва" – перший шиїтський імам і четвертий рашидітський халіф Алі (халіф у 656-661 р.р.н.е/35-40 р.р.г.м.), "намісництво" – духовна і світська влада, що дісталася волею Аллага імамові Алі від пророка Мугаммада (бл. 570-632 р.р.н.е/пом. 11 р.г.м.). Ймовірно, що правильним читанням напису є саме другий варіант. Напис виконано перською мовою, крапки проставлено довільно, у слові (велайат) у букві "ی" крапки відсутні узагалі, що є узвичаєним у вчиненні епіграфів на монетах, зброї та інших металевих виробах.

Третій картуш, загострений вгорі, складається з восьми частин і закінчується навершям з трьох листків. Його лінії стилізовані під вишуканий рослинний візерунок – гостре листя з пагонами до середини і

назовні картуша. Напис у чотири рядки: # مُحمّد # نتـبا # اهسر # سا ، # й читається він як محمد شاهسر انبیا /Могаммад верховний король пророків/, тут "Могаммад" – засновник ісламу й пророк усіх мусульман. Напис виконано перською мовою.

Тип форми третього картуша – "бадамі" (بادامی – мигдалевий, мигдалеподібний, овальний), в подібних картушах могли знаходитися лише імена незалежних правителів. У нашому випадку в картуші "бадамі" вміщено ім'я Могаммада – найвищої людини для кожного мусульманина. У меншому за розмірами й не такому вишуканому як "бадамі" картуші знаходиться ім'я шага та лідера шиїтів – Аббаса І Сефевіда. Ім'я ж майстра, тобто людини, яка за умов тогочасного Ірану була, як і решта підданців володаря країни, просто рабом шага, розташовано в зовсім простому й невибагливому картуші.

Ще один маленький картуш, що знаходиться над усіма зліва біля обуха, має не зовсім правильну квадратову форму і розділений хрестом на чотири квадрата, в кожному з яких – перська буква ізольованого написання (зліва направо і згори униз): د (д), буква подібна до ن (н) або ب, پ, ت, ث (б, п, т, с) але без крапок, ح (г/h), و (в). Зважаючи на відмінність почерку та оформлення від попередніх написів і картушів, виникає думка, що скоріш за все цей картуш з буквами було зроблено пізніше й іншим майстром і, можливо, є знаком безпосереднього володаря шаблі.

Виходячи зі змісту написів можна припустити, що шабля була зроблена наприкінці XVI – початку XVII сторіччя в Ірані у місті Ісфаган придворним зброярем шага Аббаса І Сефевіда Асадуллагом Ісфаганським для дарування чи нагородження від імені шага. Єдиний сумнів стосовно даного висновку полягає в тім, що за формою і в дечому за оздобленням шабля майже повністю відповідає шаблі (шашці) туркменського кінного дивізіону зразка 1895 року. Але цей сумнів можна буде розвіяти чи підтвердити лише після докладного фізико-хімічного дослідження матеріалів, з яких зроблено шаблю та піхви.

МАТЕРІАЛИ В.Я. ДАНИЛЕВСЬКОГО У КОЛЕКЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Т.А. Горлова, ст. науковий співробітник Харківського історичного музею

У ХІМ зберігається багато фотодокументів, присвячених видатним вітчизняним науковцям, які зробили великий внесок у скарбницю людських знань, відкрили нові шляхи наукового дослідження, виховали талановитих продовжувачів своєї справи. Саме таким був Василь Якович Данилевський, відомий біолог, фізіолог і протистолог, доктор медичних наук, дійсний член АН УРСР (1926 р.), заслужений діяч науки (1926 р.), член багатьох наукових товариств, автор понад 120 праць.

В.Я. Данилевський був одним з найкращих представників світової науки, її біологічного розділу. Його наукові дослідження стосувалися питань загальної порівняльної фізіології, фізіології нервової системи, електрофізіології, ендокринології, протистології. Він одним з перших поставив питання про провідну роль вищих відділів центральної нервової системи у регулюванні вегетативних функцій організму, ним покладений початок вивченню фізіології так званого гіпнозу у тварин. Разом з І.М. Сеченовим він створив засади електроенцефалографії і вніс багато нового у розвиток електрофізіології. В.Я. Данилевський розробив методику одержання спиртових екстрактів з ендокринних залоз, став одним із засновників учення про патогенні найпростіші, що локалізуються у крові птахів, риб та людини.

Колекція фотографій В.Я. Данилевського нараховує 15 одиниць зберігання. З них 7 – оригінальні фото (Фт-2424, 2413, 2437, 2414, 2415, ОФ-23255, IV гр., інв. 5852), інші – копії (Фт-2423, 2421, 2438, 2419, 2420, 2422, 2411, ОФ-23254). Збиралася колекція протягом багатьох років: 2 фото (IV гр., інв. 5851, 5852) надійшли до музею у 1950 р. (передала сестра В.Я. Данилевського), 5 фото (Фт-2424, 2437, 2438, 2415, 2414) – у 1965 р. (передала В.С. Олександрович, племінниця В.Я. Данилевського), 1 фото (Фт-2413) – у 1966 р. (передали сестри В.С. і К.С. Олександрович, племінниці В.Я. Данилевського), 7 фото – у 1977 р.

Знімки не відрізняються різноманітністю сюжетів. Це, переважно, фотопортрети вченого різних років (10 шт.) та групові фото (5 шт.), що ілюструють різні періоди життя та творчої діяльності видатного фізіолога.

Народився В.Я. Данилевський у Харкові у 1852 р., і, за винятком невеликого проміжку часу (з 1864 до 1870 р.), усе своє життя провів у рідному місті. У 1874 р. закінчив медичний факультет Харківського університету, у 1877 р. захистив докторську дисертацію і з 1880 р. розпочав свою педагогічну діяльність, спочатку у Ветеринарному інституті (з 1880 р.), а потім у Харківському університеті (1883-1909 рр.) на кафедрі фізіології.

На жаль, є тільки три фото, що відносяться до його студентських років, початку викладацької та наукової діяльності. Перший фотопортрет (Фт-2423, копія) датується 1872 р. Знімок маловідомий і цікавий тим, що на ньому зображений В.Я. Данилевський у молодому віці. На інших 2-х фото (Фт-2424, 2421) В.Я. Данилевський – професор Харківського університету. Особливий інтерес становить фото вченого, що датується 1889 р. Знімок зроблений у відомому на той час у Харкові фотоательє Ю. Глентцтнера, а автор знімку – О. Іваницький (на це вказує напис на зворотному боці фірмового бланку), у майбутньому найпопулярніший харківський фотограф кін. XIX – поч. XX ст., справжній майстер художнього портрету.

У 1909 р. В.Я. Данилевський через свої прогресивні переконання був змушений залишити Харківський університет. Але перерва у науково-педагогічній діяльності Василя Яковича продовжувалася недовго. 31 жовтня 1910 р. у Харкові було відкрито Жіночий медичний інститут. Директором цього навчального закладу став професор В.Я. Данилевський, а з 1912 р. він же очолив там кафедру фізіології.

Саме до цього періоду життя вченого відносяться три фотографії: 2 фотопортрети (Фт-2413, 2437, оригінали) та 1 групове фото (Фт-2438, копія). Фотопортрети датуються 1913 р., відзначаються високим художнім рівнем. Зроблені у фотографії "Русская сверопись". На зворотному боці обох фото – дарчі написи, зроблені рукою В.Я. Данилевського: "Отъ дяди Васи / 1.I.1913 / Милой Верочке на память" (Фт-2413), "Отъ дяди Васи / 1.I.1913 / Милой Тусе на память" (Фт-2437).

На груповому фото вчений зображений в оточенні своїх учениць в одній з лабораторій Жіночого медичного інституту.

У 1917 р., після Лютневої революції, В.Я. Данилевський знову повертається до Харківського університету і очолює кафедру фізіології, де провів такий великий відрізок життя. З 1921 р. В.Я. Данилевський – професор Харківського медичного інституту. У цей час він також має можливість працювати в Інституті праці, Психо-неврологічному інституті.

Особливо цінною була праця Василя Яковича в Органотерапевтичному інституті (тепер Всеукраїнський інститут ендокринології та органотерапії), творцем якого він був (1927 р.). Розпочавши за пропозицією Харківського медичного товариства свою працю з організації невеликої органотерапевтичної лабораторії у 1919 р., В.Я. Данилевський працював у цьому інституті протягом 20 років, до останнього дня свого життя.

На останніх семи фотографіях В.Я. Данилевський – керівник Органотерапевтичного інституту. Це 4 фотопортрети (Фт-2411, 2414, 2415, 2420): 2 з них (Фт-2414, 2420) зроблені у робочому кабінеті вченого, інші – у приміщенні фотоательє; 3 фото – групові (Фт-2422, 2419, ОФ-23254). На них ми бачимо Василя Яковича з його колегами-співробітниками.

Цінним є також груповий фотознімок з родиною (ОФ-23255).

Таким чином, проаналізувавши колекцію фотодокументів В.Я. Данилевського, можна зробити висновок, що ця колекція досить неповна. Відсутні знімки, що розповідають про дитячі та юнацькі роки Василя Яковича, його "казанський період". Поза увагою залишилася громадська діяльність науковця: праця у Товаристві грамотності, Комітеті з улаштування сільських бібліотек, участь у створенні Харківської громадської бібліотеки. Не проілюстрована його науково-педагогічна діяльність у Ветеринарному, Психоневрологічному, Харківському медичному інститутах та Інституті праці.

Все це значно ускладнює працю сучасних дослідників з даною колекцією і не дає можливості повною мірою висвітлити усі періоди життя та творчої діяльності видатного харківського вченого.

ПАПЕРОВО-ГРОШОВІ ЗНАКИ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ЕМІСІЙ СРСР У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Н.В. Звержховська, зав. сектора Харківського історичного музею

30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР прийняв Декларацію та затвердив Договір про утворення СРСР. Із створенням нової держави виникла необхідність в установленні єдиної грошової системи СРСР, у емісії грошових знаків з символікою, що відбивала цю подію.

За два місяці до утворення СРСР – 24 жовтня 1922 р. – РНК РСФРР прийняла декрет "Про випуск у обіг грошових знаків зразка 1923 року". З появою СРСР ця емісія прийняла загальнодержавний характер, але на всіх грошових знаках ще був вміщений Державний герб РСФРР. Були випущені 7 купюр від 50 коп. до 100 руб., а потім, у зв'язку з інфляцією, грошові знаки більшої вартості: 250, 500, 1000 та 5000 рублів.

У музейній збірці цей випуск представлений майже повністю (за винятком знака вартістю 5 рублів). Є у колекції і варіанти купюр цієї емісії, зі зміненим текстом на зворотному боці, на папері з водяним знаком у вигляді великих тіньових зірок з шістьма променями (основна частина випуску надрукована на папері з водяним знаком "тіньові квадрати").

Інфляційний процес, що продовжувався, вимагав збільшення номіналів грошових знаків, і у листопаді 1923 р. – лютому 1924 р. у обіг були випущені грошові знаки номіналом 10000, 15000 та 25000 рублів. Це була перша загальнодержавна грошова емісія "Державного грошового знаку СРСР". У збірці ХІМ вона представлена купюрами лише двох перших номіналів. На банкнотах цього випуску надрукований Державний герб Радянського Союзу, вперше на радянських грошових знаках з'явилися художні малюнки.

У першій половині 1924 р. було завершено грошову реформу, розпочату у жовтні 1922 р. випуском банкових білетів (червонців) РРФСР. У межах цієї реформи за декретом ЦВК та Раднаркому СРСР від 5 лютого 1924 р. у обіг були випущені "Державні казначейські білети СРСР" 1924 р. номіналом 1, 3 і 5 рублів золотом (представлені у музейній колекції лише грошовим знаком вартістю 1 рубль). На заключному етапі реформи на випадок відставання карбування монети від потреб грошового обігу був передбачений випуск тимчасових розмінних знаків СРСР. Наркомфін СРСР випустив розмінні казначейські бони (спрощеного зразка, без зазначення назви, однобічні) вартістю 1, 2, 3, 5 та 50 копійок. За винятком бони вартістю 50 копійок, всі вони представлені у музейній збірці (по 2 примірники).

Протягом 1925-1938 рр. було здійснено декілька нових емісій білетів Державного банку СРСР та казначейських білетів. При цьому грошові знаки попередніх випусків не втрачали платіжної сили, а поступово, в міру зносу, вилучалися з обігу та замінювалися білетами нових зразків, у оформленні яких знаходили відображення зміни у державному устрої СРСР, у житті радянського народу:

– у 1925 р. – державні казначейські білети СРСР нового зразка вартістю 3 та 5 рублів (у музейній збірці у наявності лише останні), у зазначенні номіналу яких була відсутня вказівка про обчислення золотом;

– у 1926 р. – білети Державного банку СРСР вартістю 1 червонець, у 1928 р. - вартістю 2 та 5 червонців (у колекції ХІМ представлені перший та останній), золотий вміст яких вказувався у грамах, а не у золотниках;

– у 1934 р. – державні казначейські білети нового зразка вартістю 1, 3 і 5 рублів. (У 1937 р. – повторний випуск цих грошових знаків без зміни року, зазначеного на них, але будь-які підписи на купюрах були відсутні. З цього часу грошові знаки нових зразків випускалися без підписів). У колекції грошово-паперових знаків ХІМ цей випуск представлений купюрою вартістю 3 рублі з підписом народного комісару фінансів Г.Ф. Гринька та купюрою вартістю 5 рублів без підпису;

– у 1938 р. – білети Державного банку СРСР зразка 1937 р. вартістю 1, 3, 5 та 10 червонців, на яких вперше був вміщений портрет В.І. Леніна (на честь 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), і казначейські білети зразка 1938 р. номіналом 1, 3 та 5 рублів. Грошові знаки цієї емісії повністю представлені у музейній збірці.

Для ліквідації наслідків Великої Вітчизняної війни у 1947 р. було проведено грошову реформу, яка передбачала заміну грошових знаків, що були випущені раніше, новими. У обіг надійшли державні казначейські білети СРСР зразка 1947 р. вартістю 1, 3 і 5 рублів та білети Державного банку СРСР вартістю 10, 25, 50 і 100 рублів (останні з 1947 р. також випускалися у рублях). Відомі два різновиди усіх знаків, тому що у 1957 р. герб СРСР змінився: на одних білетах 16 стрічок у гербі (випущені у 1947 р.), а на других – 15 стрічок у гербі (випущені у 1957 р.). Усі ці знаки, окрім купюри вартістю 5 рублів з 16 стрічками у гербі, містяться у колекції музею.

Під час проведення грошової реформи 1961 р. для збільшення грошової одиниці шляхом змінення масштабу цін були випущені знаки нового зразка: державні казначейські білети СРСР вартістю 1, 3 і 5 рублів та білети Державного банку СРСР номіналом 10, 25, 50 і 100 рублів. Колекція грошово-паперових знаків ХІМ не має з цієї емісії лише купюри вартістю 100 рублів.

У 1991 р. для упорядкування грошового обігу у СРСР знову було проведено грошову реформу. На першому її етапі для зменшення грошової маси та усунення фінансових зловживань у тижневий термін було

здійснено вилучення із обігу грошових знаків Держбанку СРСР вартістю 50 і 100 рублів зразка 1961 р. та заміна їх новими банкнотами з обмеженням суми. На другому етапі реформи відбувалася поступова заміна усіх інших зношених номіналів на білети 1991 р. У музейній збірці ця емісія представлена купюрами вартістю 1, 3, 5, 10, 50, 100, 200, 500 та 1000 рублів (не вистачає лише знака вартістю 25 рублів).

Випуском 1991 р. закінчується перелік паперових грошей державних емісій СРСР.

Як бачимо, колекція грошово-паперових знаків ХІМ, у якій представлені 234 зразки загальнодержавних емісій СРСР, досить різнобічно ілюструє процес грошового обігу у СРСР. Але все ж таки колекція потребує доповнення. Це, у першу чергу, стосується окремих купюр: 25000 рублів зразка 1923 р., 3 і 5 рублів зразка 1924 р., 3 червонця 1924 р., 3 червонця 1932 р. та ін., бажано було б мати і варіанти окремих знаків (з іншими водяними знаками, з іншим складом підписів). Зовсім відсутні у колекції платіжні зобов'язання Центральної каси Народного комісаріату фінансів (протягом 1923 – кінця 30-х рр. було здійснено 14 їх випусків) та 5-рублеві "Транспортні сертифікати" – безвідсоткові позикові зобов'язання Народного комісаріату шляхів сполучення, що являли собою різновид загальнодержавних грошових знаків.

МАТЕРІАЛИ АКАДЕМІКА М.П. БАРАБАШОВА В КОЛЕКЦІЇ ФОТОДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Н.М. Іванова, ст. науковий співробітник Харківського історичного музею

Значну і цікаву групу музейних предметів, що зберігаються в Харківському історичному музеї, становлять фотодокументи, їх колекція нараховує понад 60 тисяч одиниць зберігання. У музейній збірці серед інших заслуговують на увагу комплекси фотознімків видатних особистостей нашого краю: діячів науки, культури та мистецтва.

Почесне місце в сузір'ї імен харківських вчених належить видатному астрофізику, засновнику харківської школи планетознавства, академіку Миколі Павловичу Барабашову (1894-1971 рр.), матеріали якого зберігаються у фондах музею. При дослідженні колекції було виявлено 21 фотодокумент. Ці фотознімки розповідають про життя і діяльність нашого видатного земляка.

Перші матеріали вченого надійшли в музей у 1950 р. і були передані особисто М.П. Барабашовим. Більшість фотознімків була подарована вченим музею у 1967 р. Пізніше колекція поповнилося у 1980 р., коли з музею історії Харківського державного університету було передано кілька фотографій. Останні знімки були передані до фондів музею порівняно недавно, у 2000 р., з архіву Харківського планетарію.

Всі фотознімки охоплюють період 50–70-х рр. XX ст., лише одне фото (копія) – інв. 11151 – відноситься до 1934 р. і заслуговує на особливу увагу. На ньому вчений зображений під час конструювання рідкісного приладу – спектрогеліоскопу, першого у Радянському Союзі. Ще навчаючись у 1-й харківській гімназії, Микола Барабашов виявив неабиякі здібності і глибокий інтерес до астрономічних спостережень, виготовлення різних астрономічних інструментів. Закінчивши гімназію, у 1912 р. він вступає на фізико-математичний факультет Юр'ївського університету. Але через важку хворобу припиняє навчання, до якого повертається тільки у 1914 р. вже у Харківському університеті. Після закінчення в 1919 р. фізико-математичного факультету М.П. Барабашова залишають при кафедрі астрономії для підготовки до професорського звання. З цього часу вся наукова, педагогічна і громадська діяльність М.П. Барабашова невідривна від Харківського університету і астрономічної обсерваторії, директором якої він стає у 1930 р. Микола Павлович зробив величезний внесок у зміцнення і розширення інструментальної бази обсерваторії, доклав багато зусиль для всебічного розвитку тут наукових досліджень. Спеціалізацією обсерватори стало вивчення фізичних умов на Місяці та планетах Сонячної системи. Досліджуючи фізичну природу планет, вчений розробив і вперше застосував на практиці метод фотографічної фотометрії. У результаті багаторічних візуальних і фотографічних спостережень Марса він визначив оптичні характеристики атмосфери і поверхневих утворень планети; вивчив ряд особливостей хмарного покриву в атмосферах Венери і Юпітера; встановив, що поверхневий шар Місяця складається з вулканічних порід базальтового типу і відзначається великою пористістю.

Численні результати своїх досліджень М.П. Барабашов узагальнив у своїх роботах, список яких включає понад 500 наукових статей,

монографій, навчальних посібників та ін. М.П. Барабашов є одним із авторів та редакторів першого "Атласу зворотного боку Місяця", складеного на основі фотографій, одержаних з борту АМС "Луна-3".

Академік Барабашов багато зробив для розвитку досліджень Місяця і планет не тільки в Харкові. Він заснував і протягом 17 років очолював Комісію з фізики планет Астрономічної Ради АН СРСР. Великий інтерес у нашій колекції фотознімків привертає сюжетне фото Фт-1943, що розповідає про засідання під час Пленуму планетної комісії у 1960 р., який проходив у Харкові. Заслуговують на увагу також два фото, зроблені під час виступів вченого на конференціях: ФтД-330 – на Всесоюзній конференції астрономів "Фізика Місяця і планет" у 1960 р. та Фт-2588 – на конференції з позаатмосферних спостережень планет у ХДУ в 1966 р. У 1958 р. М.П. Барабашов був учасником Міжнародного астрономічного з'їзду в Москві, цю подію ілюструє сюжетне фото ОФ-11587.

М.П. Барабашов був блискучим лектором. Його лекції завжди відзначалися високою ерудицією і майстерністю слова. На жаль, у музейній колекції зберігається лише одне фото-1965р. (Фт-2585), де вчений зображений під час лекції про дослідження Місяця.

Протягом понад 50 років доктор фізико-математичних наук М.П. Барабашов вів величезну педагогічну діяльність, викладаючи у Харківському університеті, де він очолював кафедру астрономії з 1935 р. до останніх днів свого життя. За цей час він виховав сотні вчених, 35 з них захистили докторські і кандидатські дисертації. Талановитий педагог, Микола Павлович дуже багато уваги приділяв своїм студентам. Тому не дивно, що в збірці фотодокументів переважають сюжетні знімки, де педагог зображений разом зі своїми учнями під час занять в астрономічній обсерваторії: Фт-2586 (1953 р.), Фт-2583 (1956 р.), Фт-2587 (1957 р.), ОФ-11583 (1960 р.), ОФ-14635 (1964 р.), Фт-2509 (1966 р.), Фт-2589 (1966 р.).

Вчений багато сил і часу віддавав науково-популяризаторській роботі. Завдяки його наполегливості та енергії у 1957 р. був відкритий Харківський планетарій. На двох фото з музейної колекції (Фт-2581, 2582) М.П. Барабашов знятий під час церемонії відкриття планетарію.

М.П. Барабашов брав найактивнішу участь у громадсько-політичному житті. Його неодноразово обирали членом Харківського міського і обласного комітетів КПУ, депутатом Верховної Ради СРСР IV-го і V-го скликань. На сюжетному фотознімку Фт-2590 депутат Верховної Ради СРСР М.П. Барабашов виступає 29 січня 1958 р. перед виборцями зі звітом про депутатську діяльність.

Коли у 1964 р. вченому виповнилося 70 років, колектив ХДУ, громадськість міста широко відзначили цей ювілей. Значний інтерес викликають два любительські знімки (Фт-2584, ОФ-11591), зроблені під час урочистих зборів, пов'язаних з цією подією.

Серед комплексу матеріалів видатного астрофізика є три фото-портрети: Фт-2510 (1950 р.), Фт-2508 (1958 р.), ОФ-26660 (1970 р.). Особливо цінним є перший з них, на якому зберігся дарчий підпис М.П. Барабашова Харківському історичному музею.

Наукова, педагогічна і громадська діяльність академіка Барабашова знайшла широке визнання. Він був удостоєний почесних звань Заслуженого діяча науки України і Героя Соціалістичної Праці, нагороджений чотирма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Його ім'ям названі мала планета, кратер на Марсі, вулиця і станція метрополітену у його рідному місті.

Завершуючи огляд персонального комплексу фотодокументів М.П. Барабашова, можна зробити висновок, що в цілому колекція цікава і різнопланова, хоча й невелика. На жаль, не висвітлені дитячі, шкільні і студентські роки життя вченого. Немає жодного фото, яке б ілюструвало особисте життя Миколи Павловича. Недостатньо фотографій, які б освітлювали громадську діяльність вченого. Лише один фотознімок відноситься до раннього періоду життя Миколи Павловича, початку викладацької і наукової діяльності. Тому треба докласти зусиль для подальшого поповнення матеріалів, щоб мати можливість всебічно проілюструвати життя цієї видатної людини.

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ 20-30-х рр. XX ст. У ХАРКОВІ

Л.Ю. Климова, ст. наук. співробітник Харківського історичного музею

За скупими рядками фактів, цифр, дат, подій літературного життя Харкова оживає художній літопис народу, біографія цілої епохи, народженої в 1917-му. Варто заглибитися в твори українських літераторів, які нібито й незначні, не завжди художньо довершені, писані на злобу дня, але вони є для нас історичними знаками епохи, документами великої громадської ваги.

На початку 20-х рр. XX ст. Україна мала нечисленний загін літераторів та митців з досить строкатими вподобаннями. Ті, хто зовсім не сприйняв нової влади, на початку і впродовж 20-х рр. емігрували за кордон, наприклад, літератори О. Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, В. Винниченко. Багато митців, вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, тимчасово відійшли від творчої діяльності (Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Олена Пчілка). Переважна більшість представників літератури і мистецтва з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків, із захопленням і великою надією на відродження національної культури сприйняла революцію, палко оспівувала її ідеали. Серед них – літератори В. Поліщук, М. Семенко, М. Йогансен, П. Тичина, О. Вишня, які працювали в Харкові в 20-і рр. Численна група письменників, які брали участь у революційній боротьбі і громадянській війні. Ці теми стали найголовнішими у їх творах. Вони розглядалися крізь призму гострих соціальних протиріч, а революційні настрої відбивали очікування свободи. Вже тоді вони зважувалися заперечувати поширену тоді думку, ніби масові жертви виправдовуються необхідністю революційного часу. Подібні міркування тривожили, зокрема, П. Тичину ("Пам'яті тридцяти"), М. Йогансена ("Я знаю: загину"), Є. Плужника ("І ось ляжу..."), М. Бажана ("17 патруль" – фонди ХІМ), Г. Епіка ("На зламі" – фонди ХІМ).

Про суперечливість і строкатість літературного життя Харкова 20-х рр. свідчать пошуки його організаційних форм. Першими стали Спілка селянських письменників "Плуг" у 1922 р. та Спілка пролетарських письменників "Гарт" у 1923 р. У фондах ХІМ зберігаються фотографії письменників, які входили до основного складу цих гуртків.

У жовтні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію для боротьби проти буржуазної ідеології. І вже з 1923 р. розпочалися масові "чистки" державних установ від "неблагонадійної інтелігенції". У 1925 році виникла Вільна академія пролетарської літератури (Вапліте), яка згодом реорганізувалася у "Політфронт", у 1926 р. – Спілка комсомольських письменників "Молодняк" і в 1927 р. – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників ВУСПП. Усі вони видавали свої журнали або альманахи, на сторінках яких точилася гостра дискусія про шляхи розвитку літератури. У фондах ХІМ зберігаються обкладинки першого альманаху "Гарт", першого зошита обкладинки журналу "Вапліте" за 1926 р. Центрами творчих дискусій у Харкові були Селянський будинок на Павлівському

майдані (сучасного Незалежності), Будинок літератури ім. В. Блакитного по вул. Каплунівській, 4 (сучасна Червонопрапорна), Будинок "Слово" по вул. Культури, 9.

У 1925 році у Харкові виходили 61 український і 12 російських журналів, найпопулярнішим з яких був "Червоний шлях". Їх видавали вісім видавництв, які поступово з 1923 року засновувалися в Харкові: "Молодий робітник" (1923 р.), "Всесвіт" (1925-1934 р.), "Радуга" ("Красное слово", 1927 р.), "Дніпро" ("Молодняк", 1927-1935 рр.), "Літературна Україна" (1930-1934 рр.), "Вітчизна" ("Радянська література", 1933-1934 рр.). По всіх пунктах, де виходили органи преси, створювалися Літературні колегії Агітпрому ЦК КП(б)У. Ними здійснювався політичний контроль над літературними процесами в республіці.

Великі можливості для ескалації напруженості на літературно-мистецькому "фронті" відкрила постанова ЦК КП(б)У "Про політику партії в галузі художньої літератури" (червень 1925 р.), в якій констатувалася наявність класової боротьби на літературному терені. Фотодокумент цієї постанови зберігається в фондах ХІМ. Здійснював цей процес безпосередньо прибулий в квітні 1925 р. в Україну новий генсек Л. Каганович.

Нова постанова Політбюро ЦК КП(б)У про політику партії в справі української художньої літератури від 15 травня 1927 р. (фотодокумент в фондах ХІМ) свідчить про брутальне втручання партійних чиновників у літературно-художнє життя аж до постановки певних рамок при виборі теми, ідей, форми твору.

Партійно-радянське керівництво, вміло використовуючи розпалену ним ідеологічну боротьбу на терені літератури та мистецтва, вишукувало серед творців українського ренесансу ідеологічно ненадійних союзників, яких у період 1929-1930 рр. почало нещадно винищувати.

У 1929-1930 рр. у будинку Харківського оперного театру по вул. Римарській, 21 (сучасна Харківська обласна філармонія) відбувся суд над так званим СВУ (Союз визволення України). Всі обвинувачені (серед них Л. Старицька-Черняхівська, М. Івченко, М. Рильський) проходили за статтями 58 і 59 з численними параграфами і після вироку багато з них зникли без жодної згадки, а деякі дезорієнтовані письменники, як В. Підмогильний переставали зовсім писати. За процесом СВУ було ліквідовано багато представників української інтелігенції старої генерації.

Усі українські літературні організації припинили своє існування на початку 30-х років в один і той самий спосіб. Вони не були закриті або

розпущені, що могло б здатися недемократичним, а перестали існувати автоматично через неучасть в них їх членів. Не порушуючи демократичних прав на волю зборів, слова, друку, влада ліквідувала письменників як контрреволюціонерів і класових ворогів, бо позакласової (непролетарської) літератури немає. Жертвами терору стали більше 50 письменників-харків'ян.

Процес уніфікації, тобто перетворення "пролетарських" письменників у "совєтських" відбувався з квітневої постанови ЦК ВКП(б) 1932 року. Втручання органів державної безпеки в справи літератури стає безпосереднім. Гімн, ода акафіст стали основними формами уніфікованої радянської літератури. Прославлення – основний зміст літературної творчості. Поезії Тичини "Партія веде", М. Рильського "Пісня про Сталіна", М. Бажана "Поема про Кірова" – провідні твори даного періоду, що втілили в собі основні тенденції часу. Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Юрій Яновський, О. Корнійчук, Петро Панч, Ю. Смолич, І. Сенченко, О. Копиленко, І. Ле, В. Сосюра, А. Головко, А. Малишко – ось головні представники уніфікованої літератури, на яких покладено завдання репрезентувати радянську літературу українською мовою вУРСР.

У фондах ХІМ зберігаються дві роботи Тичини того періоду – збірка "Поезії", "Чуття єдиної родини" 1938 року видання. Також дві збірки М. Рильського "Гомін і відгомін", "Де сходяться дороги" 1929 року, збірка "Поезій" 1933 року В. Сосюри. Зберігаються і твори репресованих письменників і поетів: О. Досвітнього "Американці" 1931 р., Г. Епіка "На зламі" 1926 р., "Без ґрунту" 1930 р., Г. Коцюби "Змова масок" 1929 р., М. Куліша "97" 1924 р., "Комуна в степах" 1925 р. Ці письменники були страчені у 1934-1938 роках, а їх твори були довгий час забороненими.

Цінними документами є і 61 фотографія літераторів 20-30-х рр., що зберігаються у фондах ХІМ. Серед меморіальних речей, на жаль, є тільки ніж для розрізування паперу і ручка, якими користувався український письменник О. Донченко, член організації "Молодняк", "Пролітфронт", ВУСПП. Серед інших експонатів, що презентують літературну збірку ХІМ рр., – це твори М. Бажана, О. Донченка, О. Вишні, А. Головка, П. Панча, О. Копиленка, І. Ле, М. Трублаїні.

У Харкові відзначені меморіальними дошками будинки, де жили й працювали визначні літератори тієї доби. Це дошка пам'яті Павлу Тичині по вул. Культури, 9, М. Хвильовому по вул. Римарській, 19, О. Вишні та В. Чечвянському по вул. Сумській, 122.

Після переведення столиці у 1934 р. до Києва, харківським письменникам було надано приміщення по вул. Чернишевського, 59.

ЦЕХОВІ ХОРУГВИ ЗІ ЗБІРКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Р. Косів, аспірантка Львівської академії мистецтв

Цехові хоругви у XVIII–XIX ст. були важливим атрибутом ремісничих братств на усій території України, про що довідуємося з архівних матеріалів, а також небагатьох повідомлень у науковій літературі кінця XIX–XX ст. Такі твори, як правило, відображають професійну діяльності їх власників. Поряд з іконографічними зображеннями на цехових хоругвах могли вміщуватися написи, де вказувалася їх приналежність, імена замовників і рік виконання, а також відповідні емблеми-символи. Для цехових хоругов XVII–XIX ст. такими стали зображення предметів ремесла та знарядь праці (рідше процесу роботи). Інколи на ремесло вказувала іконографічна композиція, яка містила образ цехового патрона, рідше – сюжет, котрий асоціативно пов'язувався з професією власників.

Неабияку цінність становлять українські пам'ятки такого типу. У Харківському історичному музеї зберігаються три унікальні твори – цехові хоругви пекарів (інв. №6709), кравців (інв. №6710) та гончарів (інв. №6711) цього міста. Хоругви видовженої прямокутної форми, внизу мають два вирізані клини; зверху кріпляться до горизонтальної поперечки. З однієї сторони на них містяться іконографічні композиції: на хоругві пекарського цеху – образ Богородиці; гончарського – поясне зображення митрополита; кравецького – Водосвяття. (Сторони з цими зображеннями після реставрації майже закриті. Реставрація проходила в Ермітажі у 1962 р.) На другій стороні пам'яток намальовано предмети ремесла: великодню паску та напис "Се агнец Божий вземляй грехи мира" і "Христось Воскресе изь мертвых"; глечики різної конфігурації; мундир російських генералів XIX ст. Останній, зокрема, є вказівкою датування пам'яток.

Усі зображення закомпоновано у восьмикутник, який навколо оточують орнаменти, що складаються з галузок із реалістично трактованим листям та вусиками. Характер виконання хоругов: форма, композиція, малярська манера, орнаменти вказують на їх спільне

авторство. Зображення митрополита на хоругві гончарів виконане у холоднуватому колориті охристо-зелених відтінків з вкрапленням рожевого на саккосі та синього на стихарі. Нюансне світлотіньове моделювання обличчя з передачею внутрішнього емоційного стану портретованого характерні для образотворчого малярства XIX ст. Принцип симетрично розміщених орнаментів, їх реалістичне трактування, банти, букети, що вміщені на вільному тлі хоругов є типовою ознакою класицистичного стилю. По периметру полотнище хоругви обшите золототканою стрічкою і тороками фабричного виробництва, застосування яких стало поширеним на хоругвах у XIX ст.

З приводу датування цих пам'яток варто згадати зауваження Д. Щербаківського, вміщені при описі хоругов київських цехів XIX ст. Автор вказує, що "на жаль ні одна корогва київських цехів, з тих, що залишилися..., не має на собі виображень цехових інструментів, або знарядців, що характеризували б ремество даного цеху, що ми бачимо ... на корогвах хоча б харківських цехів досить пізнього походження" (Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування. – Київ: Всеукраїнська академія наук, 1925. – С. 36). Не відомо, чи слова автора відносяться саме до хоругов, про які мова, оскільки на останніх зображено предмети, а не знаряддя ремесла. Можливо, що автор мав на увазі інші пам'ятки, а можливо допустився неточності в описі.

Цікаво, що майже ідентичний за мотивом і стилізацією рослинний орнамент, обрамлення, а також техніка виконання та матеріал є на фрагменті хоругви новгород-сіверського калачницького цеху з Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського (інв. № И 5384). На цій хоругві вказано ім'я старшини цеху та дата – 1890 р. Ця паралель, а також сказане вище, є приводом для датування цехових хоругов з Харківського історичного музею другою половиною XIX ст.

Ці хоругви є цінними культурно-мистецькими пам'ятками діяльності ремісничих об'єднань міста. Слід зазначити, що в деяких випадках при виконанні нової цехової хоругви орієнтувалися на взірець попередньої, – таким чином можна припустити існування у згаданих харківських цехах ранішого часу хоругов подібних до збережених.

БРИТАНСЬКИЙ МУЗЕЙ І РОЗВИТОК МЕДІЄВІСТИКИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД, ЩО ПЕРЕДУВАВ XII АРХЕОЛОГІЧНОМУ З'ЇЗДУ У1805-1902 рр.

С.І. Лиман, канд. іст. наук, доцент ХДАК

Досягнення вітчизняної медієвістики XIX – початку XX ст. стали результатом справді наукового вивчення джерел з історії середньовіччя. Закордонні відрядження, здійснювані на засоби Міністерства народної освіти, дозволяли стипендіатам на здобуття наукового ступеня протягом двох років знайомитися з історичними джерелами в європейських архівах і бібліотеках. Частина джерел, вивчених і введених у науковий оборот медієвістами України, знаходилася і у всесвітньо відомому Британському музеї. До його рукописних фондів зверталися такі визнані вчені, як Ф.І. Успенський, А.Д. Воронов, Д.М. Петрушевський, Є.В. Тарле.

Ф.І. Успенський (1845–1928) був одним з родоначальників вітчизняного візантінознавства, директором Російського археологічного інституту в Константинополі, академіком Російської Академії Наук. З 1874 по 1894 р. Ф.І. Успенський викладав у Новоросійському (Одеському) університеті. Саме в цей період він підготував свою головну працю – докторську дисертацію "Створення Другого болгарського царства" (1879). У процесі роботи над нею Ф.І. Успенський знайшов у Британському музеї чотири слов'янські рукописи епохи Другого болгарського царства. Ці невидані джерела, передані в Британський музей англійським мандрівником Р. Курзоном, дозволили Ф.І. Успенському зробити ряд цікавих висновків. Так, наприклад, рукопис в "Четвероєвангелія" № 153 був, на його думку, навряд чи не кращим пам'ятником писемності і живопису епохи Другого болгарського царства, а рукопис "Четвероєвангелія" № 152 доводив, що кордони Сербської держави при Стефані Душані простиралися в Македонії далі, ніж передбачалося дотепер.

З тематикою досліджень Ф.І. Успенського була тісно пов'язана творчість одного з найбільш видатних фахівців з кирило-мефодієвської проблеми, професора Київської Духовної академії А.Д. Воронова (1839–1883). У великій статті "Науковий рух з питання про Св. Кирила і Мефодія" (1881) він дав оцінку виданому німецьким ученим П. Евальдом збірнику чотирьохсот папських листів із Британського музею. У виданих папських

листах А.Д. Воронов знайшов переконливе підтвердження ворожому ставленню католицького кліру до слов'янських первоучителів і остаточно спростував твердження ряду західноєвропейських учених, що зображували Кирила і Мефодія вірними союзниками католицтва.

Фонди Британського музею використовував найбільший російський фахівець з середньовічної Англії, майбутній академік Д.М. Петрушевський (1863–1942). Його першою і головною працею стала підготовлена і захищена в Київському університеті магістерська дисертація "Повстання Уота Тайлера" (1897). Згодом ця книга витримає ще три видання, а висновки Д.М. Петрушевського про стихійний характер повстання, соціальний склад його учасників і причини поразки увійдуть в усі вітчизняні підручники історії. Використані вченим джерела з Британського музею (Денстебльські аннали, розповідь лестерського каноніка Генрі Найтона і т. ін.) дозволили йому переконливо підкріпити ці висновки.

Колегою Д.М. Петрушевського по Київському університету був і майбутній академік Є.В. Тарле (1874-1955). Згодом твори Є.В. Тарле створять йому репутацію одного із самих популярних вітчизняних істориків, які читаються. Першою же великою роботою вченого стала підготовлена і захищена їм у Києві магістерська дисертація "Суспільні погляди Томаса Мора в зв'язку з економічним станом Англії його часу" (1901). У передмові до своєї праці Є.В. Тарле висловив велику вдячність адміністрації Британського музею за сприяння в роботі з джерелами. Серед цих джерел, використаних Є.В. Тарле для написання його праці, найбільшу групу складали "Королівські статути" (Мертонський, Вестмінстерський і т. ін.), різні ренталі, нарешті, уперше виданий київським ученим рукопис Гарнсфілда про Томаса Мора. Аналіз джерел Британського музею дозволив Є.В. Тарле переконливо довести, що вплив на формування суспільних поглядів Томаса Мора зробила, насамперед, соціально-економічна дійсність сучасної йому Англії і лише в другу чергу – праці Платона й Августина.

Таким чином, робота з історичними джерелами Британського музею, проведена Ф.І. Успенським, А.Д. Вороновим, Д.М. Петрушевським, Є.В. Тарле, помітно збагатила вітчизняну медієвістику в період, що передував XII Археологічному з'їзду.

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОРТРЕТНОЇ МІНІАТЮРИ

Л.Ю. Мельничук, Харківський художній музей

Колекція мініатюри Харківського художнього музею налічує 23 твори західноєвропейських художників і за часом відноситься до кінця XVIII–XIX ст. – періоду розквіту цього мистецтва. Мініатюра надійшла до музею з Головного універмагу в 1950 р. (за винятком однієї, що знаходиться в колекції з 1934 р.).

Уся мініатюра виконана на кіотів техніці акварелі, гуаші. Особливе поширення мініатюра на кістці одержала з кінця XVIII ст. (поступово витіснивши у більш ранню на емалі), як більш легка у виконанні, що більше відповідала духу часу безпосереднім зображенням моделі, і була більш дешева.

Хоча мистецтво мініатюрного живопису включає різні жанри, провідна роль належала портрету. Він відповідав тим потребам, що тепер задовольняє фотографія. У колекції XXM – 22 жіночих портрета і мініатюра, написана з картини А. Кабанеля "Народження Венери". Мода на мініатюрний портрет поширилася на початку XIX ст. у зв'язку з наполеонівськими війнами. У наш час мініатюра має іконографічну, історико-культурну і документальну цінність.

Атрибуція творів з колекції нашого музею проводилася з урахуванням особливостей вивчення мініатюри. Ці особливості істотно відрізняють мініатюру від інших видів мистецтв: нерідко вона виконувалася з живописних оригіналів, але художники-мініатюристи творчо переробляли їх, видозмінюючи колорит і композицію; виконували мініатюру, як правило, у декількох екземплярах і художник підписував перший або взагалі не ставив підпис; мініатюра користувалася такою популярністю, що нею займалися буквально всі: і художники-професіонали, і аматори, і діти, до яких наймали вчителів-художників. Нарешті, людей, зображених на мініатюрі і сьогоднішніх дослідників відокремлюють сторіччя. Тому в багато разів збільшується цінність того, що в результаті досліджень вдається встановити або доповнити.

Ряд мініатюр було атрибутовано після їхнього надходження до музею. Це портрет Анни-Марії Бурбон де Конті, дружини Пилипа IV, сина Людовика XIV, портрет Марії-Луїзи де Тассіс, виконаний із

живописного портрета А. ван Дейка і портрет Генрієтти Зонтаг (художник Антон Ріхтер, професор Віденської академії мистецтв), відомої німецької оперної співачки. Її зобразив у костюмі донни Ганни (опера В.А. Моцарта "Дон Жуан") французький художник Поль Деларош. Подарований співачці портрети 1890 р. налійшов у Дрезденську картинну галерею, де знаходився до 1945 р., коли загинув під час військових дій. Зменшене повторення цього портрета знаходиться в Ермітажі але наша мініатюра виконана, можливо, із живописною оригіналу Дрезденської галереї, про що свідчать розбіжності в костюмі.

На теперішньому етапі вивчення колекції мініатюри вдалося встановити особу, зображену на іншому творі Антона Ріхтера (інв. № 115 "Жіночий портрет"), у відношенні якого довгий час існувало дві версії. Відповідно до першої, на ній зображена Марія-Луїза Австрійська – французька імператриця, друга дружина Наполеона. За іншою версією – Луїза – королева прусська. У книзі "Вітчизняна війна і російське суспільство, 1812-1912" (том 1, Москва, надання Т-ва Ситіна, 1912 р.) знайдена, репродукція парадного портрета королеви прусської. При порівнянні мініатюри і портрета був зроблений висновок про те, що мініатюра виконана саме з цього живописного оригіналу і зображена на ній Луїза, королева Пруссії.

У процесі вивчення мініатюри цінні відомості можливо одержати, звернувшись до размонтування. Однак обрушення, у яке вміщена мініатюра, складає з нею єдине ціле і не завжди цей процес можливий. У березні 2002 року у реставраційній майстерні ХХМ було проведено цю кропітку роботу. Її результати виправдали наші чекання: під рамками виявлено імена художників і монограма Й.М. Хольдер (німецький художник-мініатюрист), E. Finot, W.K. На трьох мініатюрах були імена тих, хто зображений: M-me Finow, Amalia Augusta von Bauern, Regine von Daksenberger. Причому на останній мініатюрі стояло й ім'я художника – J. Stieler. Оскільки на лицьовій стороні цієї роботи зазначене ім'я художника, що виконав мініатюру – Kraft (Марі Крафт – австрійська художниця-мініатюристка), було зроблено висновок, що J. Stieler є автором живописного оригіналу, з якого виконано мініатюру.

Цінну колекцію мініатюри, якою володів наш музей до Великої Вітчизняної війни, не було евакуйовано до Сибіру у 1941 році. Це мало трагічні наслідки. З усієї довоєнної колекції дивом уціліла лише одна робота. У Державному обласному архіві Харківської області знаходиться

документ про те, що художник Кияшко передав у вересні 1943 р. збережені експонати УКГ. У списку зазначено і мініатюру Августа фон Медвея – австрійського художника-мініатюриста, поляка за походженням. У 1850-і рр. Медвей працював у Одесі, Москві, Петербурзі, а близько 1863 р. оселився в Харкові, де прожив до своєї смерті в 1870 р. На жаль, звернення в обласний архів не дало позитивних результатів. Архів же католицької церкви не зберігся. По зачісці, костюму можливо визначити час написання мініатюри – це 1850–1860-і рр. З цього можливо зробити висновок, що роботу виконано в Харкові і зображено на ній харків'янку. Вона цікава також тим, що написана в другій половині XIX ст. А навіть у колекціях мініатюри великих музеїв зустрічаються лише одиничні експонати цього періоду, тому що з середини XIX ст. у зв'язку з появою фотографії мініатюрний портрет переживає занепад, а до початку XX в. перестає існувати і перетворюється в предмет збирання і дослідження.

Вивчення колекції західноєвропейської мініатюри в збірці ХХМ не завершено. Поставлено нові питання, рішення яких обіцяє нові відкриття.

КОЛЕКЦІЯ ГАЗЕТ "ПОЛТАВСЬКІ ДУМКИ" У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л.В. Никипоренко, старший науковий співробітник Харківського історичного музею

У фондах Харківського історичного музею зберігається численна колекція газет і журналів дореволюційного часу, зокрема, газети цього періоду складають 1457 примірників.

Преса дореволюційної епохи підрозділялася на легальну і нелегальну.

Типовим прикладом легальної преси у колекції газет і журналів Харківського історичного музею є газета "Полтавські думки". Вона є яскравим віддзеркаленням усіх рис, притаманних легальній журналістиці Російської імперії.

Головною особливістю розвитку журналістики початку XX ст. було те, що провінційна преса починає випереджати столичну. До того ж поміж столичною та провінційною існував тісний зв'язок. Провінційна пильно слідкувала за столичною, намагалася передрукувати для своїх читачів

найбільш цікаві матеріали. У столичних газетах та журналах теж все більш уваги приділялося публікаціям місцевої періодики.

При вивченні провінційної преси бачиш таку складну проблему, як визначення регіону дослідження. Регіон визначався, перш за все за економічними відносинами, культурними зв'язками, національним складом населення. У Російській імперії весь місцевий друк об'єднувався у великі регіональні групи, куди входив ряд губерній. Це райони: Західний, Південно-Західний, Прибалтійський, Московський, Уральський, Поволжя, Південь-Схід, Середня Азія, Сибір, Далекий Схід. Відповідно до цього регіонального ділення газета "Полтавські думки" є один із органів друку Південно-Західного краю.

Вона була типовим представником української періодики початку XX ст., бо виникла у роки першої російської революції, що надала прав громадянства українському друкованому слову, яке тривалий час забороняли численні царські циркуляри. Це була політична та суспільно-економічна газета радикального напрямку, яка виходила щотижнево. Її редакція знаходилася на вулиці Протопопівській у власному будинку за № 40 у місті Полтава. Редактором був [Е.Н.] Гулькевич. (На жаль, нам невідоме повне його ім'я та по-батькові.)

У колекції Харківського історичного музею зберігаються 4 номери газети за 1906 рік: № 5 від 13 березня; № 13 від 1 травня; №15 від 8 травня; № 18 від 29 травня. Ця газета проіснувала тільки рік. Її доля – це типова доля всіх видань радикального напрямку.

Революція 1905 року сприяла виникненню цих видань, а 1907 рік, рік початку реакції, наступу на вільне демократичне слово, припинив їх існування. Але навіть ці 4 номери "Полтавських думок" являють собою неабияку цінність. Вони відносяться до цікавого проміжку часу, до перших сімнадцяти років XX ст., що все більше і більше цікавлять істориків, бо характеризують, як ніякі інші роки, суспільне, політичне та економічне життя дореволюційної Росії та її провінційних міст.

МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Л.Г. Овчинникова, науковий співробітник Харківського історичного музею

Колекція музичних інструментів Харківського історичного музею не дуже велика. Однак представлені в ній предмети мають значну наукову та експозиційну цінність, оскільки основна маса музейних предметів є або українськими національними інструментами, або місцевого виробництва, а іноземні музичні інструменти, здебільшого, мають надзвичайно цікаві легенди.

За науковою класифікацією в фондах музею представлені майже всі групи музичних інструментів. В залежності від здатності вилучення звуку музичні інструменти поділяються на 4 групи.

До першої групи відносяться самозвучні (ідіофонічні), у яких звук виникає шляхом коливання самого пружного матеріалу, із якого вони виготовлені. До них відносяться тарілки, дзвони, кастаньєти. Ця група не представлена в фондах Харківського історичного музею.

До другої групи відносяться оболонкозвучні музичні інструменти (мембранофонічні), звуки яких отримують шляхом коливання оболонки. Це литаври, бубон, барабан. Цю групу представляє бубон.

Третя група включає в себе струнні музичні інструменти, звуки яких виникають коливанням струни, натягнутої між двома нерухомими точками. У залежності від того, чим приводяться в коливання струни, ці інструменти поділяються на смичкові, обертальні, щипкові, клавішні, ударні. Серед інструментів смичкових можна виділити інструменти скрипкові (скрипка, альт, віолончель, контрабас), старі віоли, смичкову цитру. Ця група представлена скрипкою та басом. Із обертальних інструментів відомий органчик, а в фондах нашого музею є ліра колісна, яка відноситься до цієї групи. Щипкові музичні інструменти, на яких коливання струни визивається пальцями або медіатором, бувають з грифом і без нього. Гриф мають лютні, гітари, цитрові, мандолінові, балалайки, банджо. Без грифу тільки арфи. Цю групу представляють цитри, бандури, кобза.

Четверту групу складають духові музичні інструменти (аерофонічні). У них звук утворюється або в результаті наштовхування струменя повітря

на грань отвору (флейта) або завдяки коливанню язичка (кларнет, саксофон). До духових музичних інструментів відносяться також інструменти багатоголосні без клавіатури (губна гармошка, флейта Пана) і багатоголосні в клавіатурою, обладнані міхами (орган, гармошка). Цю групу представляють 4 сопілки, Флейта, окарина із білого фарфору, а також трьохрядний баян та гармошки.

Фортепіано і піано-струнні клавішні інструменти, у яких джерелом звуку є металічні струни, що приводяться у коливання ударами дерев'яних молоточків, покритих войлоком або шкірою.

Кількість музичних інструментів, які зберігаються в фондах Харківського історичного музею, дозволяє підготувати виставку за умови попередньої їх реставрації.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МУЗЕЙНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Н.В. Огурцова, зав. відділу інформатики
Харківського історичного музею

Успіх будь-якої справи завжди залежить від попереднього чіткого визначення її кінцевої мети та засобів реалізації на усіх етапах роботи. Це загальновідомо, але відбувається вкрай рідко. Найчастіше просуваються методом спроб і помилок. Саме ним користувалися у більшості музеїв у численних спробах створення електронних банків даних музейних предметів. І це незважаючи на значний досвід наукової атрибуції та систематизації колекцій, який для деяких музеїв вимірюється століттями. А все тому, що музейні пам'ятки виявилися настільки специфічними предметами, що пристосувати дані їхньої атрибуції для комп'ютерної обробки подекуди дуже складно. Адже можливості комп'ютерної інформаційно-пошукової системи та якість обробки закладеної в неї інформації тим вище, чим вищий рівень диференціації даних опису музейних предметів (МП).

Сьогодні ми маємо різноманітні приклади рішення музейних інформаційних банків даних (БД) – від найпростіших рубрикаторів з фіксованими поняттями до складних лінгвістичних систем. Досвід застосування таких програм приводить нас до деяких висновків.

I. Головна мета роботи зі створення музейних електронних БД полягає у розробці та впровадженні такої структури розподілу інформації про музейний предмет, яка дозволить здійснити пошук предмета за будь-якою його ознакою або комбінацією ознак, а представлені в комплексі, ці ознаки дозволять легко скласти чітке уявлення про даний предмет як своєрідний.

Досягнення цієї мети передбачає жорстку диференціацію в усіх структурних елементах опису МП та уніфікацію, головним чином, за рахунок створення словників та рубрикаторів усіх необхідних для визначення предметних ознак понять.

II. Існують дуже істотні та важливі етапи опису МП, які не підлягають суцільній диференціації та уніфікації. Це ті складові процесу атрибуції, що передбачають суб'єктивний характер та творчій підхід в аналізі МП, а саме візуальний опис та мистецтвознавча оцінка. Мабуть тому з появою музейних електронних систем навколо цих елементів опису точаться найбільші суперечки, які торкаються різноманітних питань: від того, яким повинен бути візуальний опис предмета, до необхідності такого опису взагалі. Висуваються аргументи, що візуальний опис можливо замінити, наприклад, фотографічним зображенням предмета. При цьому, насамперед, забувають, що ми маємо справу з пошуковою системою, для якої таке зображення не утримує ніяких ознак для пошуку.

Відмовляючись від візуального опису, ми втрачаємо один з найважливіших комплексів ознак, необхідних для пошуку і визначення предметів в електронних БД. А те, що така інформація подається не у вигляді рубрикаторів, а у текстовій формі, дозволяє нам скласти досить чітке уявлення про зовнішній вигляд предмета, при цьому не виключаючи можливості контекстного пошуку.

Інша справа, наскільки детальними повинні бути візуальні описи, з яких структурних елементів повинні вони складатися. Звичайно, це питання методології опису, своєрідні для кожної з окремих класифікаційних груп МП. Але зрозуміло, що чим детальнішим буде опис, тим більше ознак для пошуку він утримуватиме і тим більше інформації про предмет нестиме.

III. Взагалі існують три складові, на виконання яких повинні спрямовуватись усі сучасні методики опису МП.

1. *Ідентифікація МП*, потреби в якій виникають як на внутрішньо-музейному, так і на позамузейному рівнях з метою їхнього юридичного

захисту, організації роботи з розміщення та підбору предметів у фондосховищах музею тощо.

2. *Атрибуція МП*, як всебічне дослідження предмета, адже складена за результатами дослідження документація служить для фіксації ходу дослідження, для введення у науковий обіг інформації щодо МП, для використання цієї інформації з метою виконання освітньої та просвітницької функції музею.

3. *Автоматизація* у галузі науково-фондової роботи, створення електронних банків даних інформації щодо МП, а головна цінність будь-якої програми електронного БД полягає у її можливостях як інформаційно-пошукової системи. Для забезпечення безперебійного виконання саме цієї функції програми, перш за все, необхідно розробити жорстко стандартизовану структуру складання наукової документації.

МАТЕРІАЛИ М.С. САМОКИША У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

А.В. Панченко, ст. науковий співробітник Харківського історичного музею

Особливе місце у будь-яких музейних збірках належать творам образотворчого мистецтва, бо мистецтво – це літопис народу, його минуле, сучасне й майбутнє. Митець розмовляє зі світом мовою, зрозумілою всім народам, мовою, що не потребує перекладів і коментарів. Тому художні твори, як ніякі інші, відіграють пізнавальну та виховну роль у музейній роботі. Але не можна забувати, що власне життя митця також є часткою цієї історії і що саме його життєвий досвід відіграє велику роль у достовірному відтворенні зображуваних ним подій. Ось чому збірки особистих матеріалів художників становлять особливий інтерес для музейної колекції. У Харківському історичному музеї зберігається невелика, але цікава збірка матеріалів видатного українського графіка, ілюстратора та баталіста Миколи Семеновича Самокиша, який зробив величезний внесок в історичний і, зокрема, в батальний живопис.

Микола Семенович Самокиш народився 25 жовтня 1860 р. на Чернігівщині у родині службовця. Початкову освіту отримав у Ніжинській двокласній міській школі. Далі навчався у класичній гімназії при

Ніжинському ліцеї ім. Кушелева-Безбородька, де він отримав перші професійні уроки малювання.

У 1878 р. М.С. Самокиш, незважаючи на заборону батька, виїжджає до Петербурга, щоб вступити до Академії мистецтв. У 1879 р., він першим з 80 кандидатів був зарахований дійсним студентом Академії мистецтв. За час перебування в Академії, крім похвальних відгуків та грошових нагород, художник отримав п'ять срібних медалей і дві золоті. У 1883 р. Самокиш освоїв техніку офорта і, отримавши за офорт срібну медаль, створив альбом з мисливськими сценами в мініатюрній техніці. За дипломну роботу "Повернення російської кавалерії після атаки під Аустерліцем" М. Самокиш був нагороджений великою золотою медаллю та закордонним пенсіонерським відрядженням на чотири роки. Ці роки наполегливої, систематичної праці зробили його цілком зрілим художником.

90-і рр. є найбільш напруженими та плідними у творчості М. Самокиша у дореволюційний час. Писав він у цей час, головним чином, коней з натури. У цьому жанрі художник досяг великої досконалості та загального визнання серед російських та зарубіжних художників. За картину "Табун на водопої" йому було присуджено звання академіка живопису. У ці ж роки художник багато уваги приділяє графіці: виконує ілюстрації до творів класичної літератури, створює велику серію малюнків пером під час подорожі до Індії та Єгипту, серію малюнків, присвячених героїчній обороні Севастополя, та серію малюнків на мисливську тематику. Крім того, у 1898 р. Самокиш та Васильківський задумали видати альбом малюнків "З української старовини". Альбом, задуманий як розповідь про історичне минуле України, був виданий у 1900 р. Портрети у ньому доповнюються та коментуються батальними, побутовими та пейзажними малюнками. Усі портрети виконані С.І. Васильківським, а малюнки – М.С. Самокишем. Хоча дореволюційні мистецтвознавці відзначали Самокиша як високоталановитого ілюстратора, сам Микола Семенович вважав себе, насамперед, майстром батального живопису. У 1887 р. він одержав замовлення на три великих полотна для історичного музею у Тифлісі – "Бій під Авіляром. 1877 р.", "Баталія коло річки Іорі" та "Оборона Наурської станції". Незважаючи на те, що вони були високо оцінені художніми критиками, довгий час після цього художник не мав замовлень на батальні монументальні твори. Пристрасть до батальних сюжетів приходилося задовольняти лише в області графіки. Тільки у 1912 р. Самокиш виконує серію великих батальних картин до 100-річчя

Вітчизняної війни 1812 р. До їх числа відноситься й одна з самих великих картин художника – "Атака лейб-гвардійського Литовського полку в Бородінському бою".

Свою любов до батального живопису М.С. Самокишу вдалося реалізувати у педагогічній діяльності. У 1911 р. він був запрошений керувати майстернею батального живопису Академії мистецтв. З головою поринувши в педагогічну роботу, Микола Семенович невдовзі став одним із кращих професорів Академії. Він виховав плеяду видатних художників-баталістів.

Революційні події 1917 р. перервали педагогічну діяльність Самокиша у Академії мистецтв, а поганий стан здоров'я змусив художника переїхати у 1918 р. до Криму. З цього часу розпочинається новий етап у творчості митця. Остаточно влаштувавшись у 1922 р. в Сімферополі, М.С. Самокиш розвив активну діяльність у галузі живопису, акварелі, книжкової, журнальної та газетної ілюстрації. Не було жодного журналу в Україні, в якому б не друкувалися малюнки Самокиша. Але головну увагу художник приділяє живопису. За останні 25 років життя він створив понад 70 картин. Вони написані у різних жанрах, та найбільше серед них монументальних батальних полотен. Головними темами творчості Самокиша у цей час були Червона Армія і боротьба українського народу за незалежність. З особливою любов'ю художник зображував кавалерію. Першою з цього циклу була написана картина "Захист Червоного прапора". Незадоволений цією роботою, згодом він пише нове полотно – "Бій за прапор. Атака" (1922 р.). Надалі, на протязі кількох років художника захоплює тема штурму Перекопу. Ним був створений цикл картин за цією темою: "Нічний штурм Сиваша", "Штурм турецького валу", "Бій біля Чонгарського мосту" тощо. Одна з них – "Бій за Перекоп" – зберігається у фондах Харківського історичного музею (холст, масло, 52×40 Ж-389). У 1935 р., до піввікового ювілею своєї творчості, М.С. Самокиш закінчив найбільшу за розмірами та найбільш значну за художнім змістом картину "Перехід через Сиваш". За цю картину Микола Семенович Самокиш у 1941 р. був нагороджений Сталінською премією, яка вперше присуджу-валася за твори літератури та мистецтва. Останнім закінченим батальним твором була картина "Полтавський бій", що написана у 1940 р.

У цей же час велике місце у творчості художника займає серія історичних картин і малюнків, присвячених визвольній боротьбі

українського народу проти польської шляхти в XVII ст. Перший твір з цього циклу – "В'їзд Богдана Хмельницького в Київ", написаний у 1929 р. Надалі були написані "Бій запорожців на Жовтих Водах з крилатими польськими гусарами в 1648 р.", "Бій під Царичанкою", "Абордаж турецької галери запорожцями", "Похід запорожців до Криму", "Під Бахчисараєм" тощо. Найкраще полотно митця на цю тему – "Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким", було написане у 1934 р. для Дніпропетровського історичного музею. Цю картину М.С. Самокиш писав у Харківському історичному музеї. Тут він докладно вивчав матеріал і знайомився з усім, що стосувалося цієї теми. Для Харківського історичного музею була написана картина "Бій Богуна з Чернецьким під Монастирищем в 1653 р." (1931 р., холст, масло, 120×205, Ж-83). Вона і зараз зберігається в Харківському історичному музеї.

У своїй творчості митець зберігає та розвиває найкращі традиції російського і українського мистецтва. За свою багаторічну та плідну працю, за видатні заслуги в області образотворчого мистецтва М.С. Самокишу у 1937 р. було присвоєно звання Заслуженого діяча мистецтв РРФСР. У 1840 р. у зв'язку з 80-річчям від дня народження та 55-річчям художньо-педагогічної діяльності живописець був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Починаючи з 1928 р., Самокиш часто приїздив до Харкова для роботи, а з 1938 р. проводив тут по півроку. У 1937 р. він був запрошений на посаду керівника батально-історичної майстерні Харківського художнього інституту. Незважаючи на похилий вік, він з великою енергією береться до роботи, і згодом керована ним майстерня стає однією з найкращих в інституті. Для М.С. Самокиша як педагога характерно те, що він ніколи не подавляв учня своїм досвідом і не нав'язував своєї манери. Він вважав, що кожен художник повинен мати своє власне обличчя, свій стиль. Єдине незмінно та настійливо вимагав професор від своїх студентів: якомога більше працювати над малюнком. Вимагаючи від учнів постійної праці, він сам подавав їм приклад працьовитості. Незважаючи на свій вік, він працював по 10-12 годин на добу. Останнім закінченим твором М. Самокиша була картина "Полтавський бій", що написана у 1940 р. У 1941 р. художник розпочав роботу над картиною "Бій під Римніком", але закінченню її перешкодила війна. Тяжкі умови життя під час окупації підірвали і без того слабке здоров'я митця. 18 січня 1944 р. М.С. Самокиш помер.

Тісний зв'язок митця з Харковом в останні роки життя обумовили значну кількість його картин у музеях міста. У Харківському історичному музеї, крім двох вище названих полотен, зберігаються ще чотири графічні малюнки М.С. Самокиша: "Харківські козаки в бою при Грос-Єгерсдорфі" (42×31, Ж-880), "Бій із шведами" (30×50, Ж-830), "Бій партизан біля Ізюму на Харківщині в 1918 р." (23×39, Ж-879), ескіз до картини "Трійка" (35×23, Ж-930). Також велику роль в науково-дослідній та експозиційній роботі музею мають два альбоми "З української старовини" 1900 р. видання (А-941/1,2). Документи, що зберігаються у колекції музею, характеризують різноманітні суспільні інтереси художника. Крім паспорта (Д-25038) і двох профспілкових білетів (Д-25039, Д-14703), книжки персонального пенсіонера (Д-25042), книжки купонів на грошові виплати до орденської книжки (Д-25043), це ряд різноманітних членських квитків: Товариства Червоного хреста (Д-25040), Міжнародного товариства допомоги борцям революції (Д-25041), Спілки радянських художників України (Д-12703) та інші (Д-14701, Д-14702, Д-14704, Д-15636). І хоча це зовсім невелика збірка, вона представляє велику цікавість тим, що надає можливість проілюструвати різноманітні сторінки духовного життя та історії українського народу.

С.О. ЛУНЬОВ. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

Л.Є. Пономарьова, зав. відділом сучасного мистецтва Харківського художнього музею

Творчість харківського аквареліста Сергія Омеляновича Луньова – яскрава сторінка в історії образотворчого мистецтва України. У 1960–70-і роки він був одним із тих майстрів, хто образно-пластичними новаціями своїх творів визначив подальший розвиток акварельного живопису. Але життя та творчість цієї непересічної особистості ще потребує ретельного вивчення.

С.О. Луньов народився 4 листопада (22 жовтня) 1909 р. у с. Кекіно на Сумщині. Визначальним у його творчій долі було навчання в 1920-і рр. у студії відомого українського художника, поета і педагога Н.Х. Онацького, який дав своєму учневі основи професійної майстерності і мав великий вплив на формування загальної культури його художнього мислення.

Мальовничість природи Сумщини і навчання у Н. Онацького надовго визначили смаки та пристрасті майбутнього художника. С. Луньов завершує навчання в Харківському художньому технікумі (1928-32) на відділені альфрейно-декоративного живопису, де вчиться у О. Кокеля, В. Рифтіна та М. Щеглова. Навчання у Кокеля допомогло удосконалити навички в області малюнка та живопису. Тоді ж у стінах технікуму формується розуміння декоративних можливостей кольору, особливостей його взаємодії з площиною, художник багато працює над орнаментальними малюнками, умінням трактувати натуру умовно та декоративно. Все це знайшло відображення у подальшій творчості цього художника.

Доля Луньова після закінчення технікуму склалася неординарно: майже чверть століття (1933-56) він служив у прикордонних військах. У ці роки Луньов був відірваний від активного художнього середовища, але компенсував це самостійною роботою, удосконалюючись у галузі акварелі та малюнка, шукаючи свою тему в мистецтві.

Наприкінці 1930-рр. він уперше бере участь в обласній виставці художників Харкова. Однак цілком присвятити себе улюбленій справі Луньов зміг тільки з 1957 р. після демобілізації. З цього часу він систематично працював в одній із складних живописних технік – акварелі, створював одухотворені та повнокровні за світовідчуттям твори.

1958 року його було прийнято до Спілки художників СРСР, і з того часу він активно брав участь в обласних, республіканськo-всесоюзних і закордонних виставках. Його живопис все більше привертав увагу глядачів і художньої критики яскравістю бачення світу і високою професійністю.

Лейтмотивом творів Луньова 50-60-х рр. є утвердження життя в усіх його проявах. Він пише серії акварелей, що передають своєрідну природу України і багатьох інших регіонів країни, котрими постійно подорожував. У цей період він створює акварельні серії, присвячені індустріальному Донбасу, Криворіжжю, красі Дніпра та Єнісею, Середнього Поволжя, гір Карпат і Криму. Під його пензлем акварель виступає як засіб глибокого поетичного втілення життя і "рухлива" техніка, що дозволяє писати легко і вільно.

У роботах Луньова важливе місце займає тема життя міста, яку своєрідно вирішено. Він був одним із перших місцевих художників, який оспівував неповторність Харкова ("Увечері", 1963; "Вечір на Сумській", 1964; "Театральна площа. Харків", 1971). У цих міських пейзажах

художник зумів відтворити неповторну значущість кожної миті людського існування.

Період напруженої творчої праці, пошуки нових виразних образно-пластичних засобів припадають на 1960–70-і роки. Це була доба активного освоєння вітчизняного і західноєвропейського мистецтва в період переоцінки естетичних і моральних цінностей попереднього часу у країні. Для Луньова це був також період оволодіння сучасною образотворчою мовою XX століття, здатною висловити почуття і настрої сучасності, що було логічним і закономірним для художника, який вирізнявся творчою та артистичною натурою. Техніка акварелі, в якій працював художник, багато у чому допомогла йому уникнути того, що нав'язувалось ідеологами догм соцреалізму в мистецтві. Внутрішня широта і свобода мислення дозволили йому у 1960–70-і рр. створити акварелі, у яких було яскраво та своєрідно трансформовано побачене: від живописно-пластичної переробки натури із збереженням загального колірного рішення і композиції до створення складних філософських асоціативних образів.

У ці роки він дуже багато працює над натюрмортом, який став творчою лабораторією митця, на все життя його улюбленим жанром залишається пейзаж, він багато працює над своєрідними портретами.

Творам цього періоду притаманний яскравий темперамент, що позначилось у вільній манері письма та колориті. У потужних і сповнених напруженої динаміки образах угадуються джерела стилю західноєвропейського живопису і графіки, зокрема, Матісса, Пікассо, українського та російського авангарду. Присутні у творах Луньова в трансформованому вигляді, вони стали основою нової живописної мови порівняно з попереднім часом його діяльності.

Усі твори художника – свідчення багатогранності, мінливості і рухливості його душі. Предметний, матеріальний світ, побачений внутрішнім зором художника, втілено у таємному, духовному.

У роботах С. Луньова живописне середовище є носієм настроїв і емоцій. Воно усвідомлюється ним як духовний початок і складається з примхливого ритму ліній, вигадливості колориту, що світиться і вібрує.

У натюрмортах, що чітко визначилися як один із головних жанрів у творчості художника ще з початку 1960-х рр., змістовність кожного листа перевершує його сюжетну основу. У багатьох з них художник використовує єдину композиційну формулу, – квітка або ваза, які знаходяться у центрі, але в кожному аркуші вона перетворюється в численні варіації, що за

образно-пластичним рішенням здаються невичерпними. Але зіставлені разом, вони розкривають тему у різних темпах і різних тональностях, надають нового змісту у широкому образному діапазоні: від лірики до філософських роздумів.

У роботах 1960-70-х рр. можна бачити, що поряд із творами, де визначальною є емоційна домінанта, існують роботи й аналітичного характеру. І в тих і в інших творах своєрідно поєдналися культура натурного начерку і одночасно розвинуте пластичне узагальнення.

Особливу групу акварелей 1975–77-х рр. складають твори, які можна об'єднати під назвою "Метаморфози", народжені творчою фантазією художника як відгук на явища сучасності, передчуття соціальних негараздів у суспільстві. У цих творах зіштовхуються та взаємодіють різні образно-пластичні і образно-смислові пласти. Вони утворюють поліфонічну картину самобуття художника у світі, сповнені філософської та психологічної глибини.

У творчості Луньова яскраво розкрилися загальні закономірності розвитку сучасного йому акварельного живопису та індивідуальні риси художника. Він залишив велику спадщину, яка налічує багато графічних та живописних робіт. Луньов напружено працював і у галузі монументально-декораційного мистецтва. Його твори – чудова школа художнього мислення, наполегливої праці, уміння побачити необмежений світ "у миті вічності".

К ВОПРОСУ АТРИБУЦИИ ГРАВЮР ИЗ КОЛЛЕКЦИИ А.М. АЛФЕРОВА В СОБРАНИИ ХХМ

Г.Е. Прокатова, зав. отделом ХХМ

Коллекция графики, собранная знатоком и любителем искусства Аркадием Николаевичем Алферовым, поступила в Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета в количестве около 3000 номеров в 1873 г.

В Харьковский художественный музей она поступила в 1934 году. В каталоге, составленном Н.И. Черноволотом, указывается наличие гравюр более 2000 гравюр из общей цифры (3000) (исключены литографии, отдельные издания и приложения к журналам). Собрание экспонатов,

представляющих гравюру мастеров Западной Европы, составляет значительную часть коллекции Аркадия Николаевича Алферова не только по объему, но и по художественному достоинству входящих в неё произведений.

В неё входят офорты Адама Барча (1757–1821) – известного австрийского мастера гравюры, их значится 240 номеров. В каталоге Н.И. Черноволота указаны 223 офорта с авторством Барча. Изучение гравюр А. Барча выявило новые авторские имена, уточнило техники и названия работ.

В музейном собрании под инвентарными номерами 2954, 2955 значатся гравюры (резец) "Аллегория" и "Воскресение Христа", автором которых считается Адам Барч.

В каталоге "Коллекция гравюр А.Н. Алферова", составленном Н.И. Черноволотом в 1911 году, указываются работы, исполненные в технике "ниелло".

После тщательного изучения произведений с привлечением реставраторов ГНИРМА и преподавателей ХХПИ подтвердилась техника (ниелло) и авторство – итальянские художники XV века.

Работы этого рода как наиболее ранние отпечатки граверного искусства представляют известную редкость и интерес в развитии гравюры. Первыми ниелляторами были итальянцы, и из Италии уже это собственно ювелирное искусство перешло в другие страны; в Германии ниеллятором был Альбрехт Дюрер в начале своего творческого пути.

Получила своё новое авторство работа, которая значится под инв. № 2956 как гравюра А. Барча.

Это офорт известного итальянского художника Симона Кантарини (Пезариса) (1612–1648). Уточнен сюжет – "Меркурий и Аргус". Гравюра является редким листом и считается одной из главных работ художника.

Гравюра под инв. № 2958 указывает в каталоге ХХМ на авторство Барча и имеет название "Мадонна" (с картины Гвидо Рени).

Она выполнена в технике офорта и является авторским произведением Гвидо Рени (1575–1642) – итальянского живописца и офортиста. Им создано до 60 офортов. Композиция из коллекции Харьковского художественного музея является редким листом в творчестве художника.

Выдающимся мастером болонской художественной школы был итальянский художник Агостино Караччи (1557–1602). Помимо живописных работ, им исполнено около 300 гравюр. Работа, которая

числится как офорт Барча под № 2967 гз, является произведением А. Караччи и вместо названия "Святой с крестом" получила новое – "Св. Иероним".

Таким образом, изучение гравюр из коллекции Алферова в собрании ХХМ выявляет новые имена, уточняет технику и сюжет, тем самым расширяя рамки представления об истории западноевропейской гравюры.

НІЖИНСЬКИЙ ВИБІЙЧАНИЙ РУШНИК В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В.А. Сушко, завідувач відділу етнографії Харківського історичного музею

Вибійка складає невелику частку колекції тканин Харківського історичного музею (ХІМ).

Якістю тканини, високою технікою виконання, насиченістю кольорів та малюнком із збірки вирізняється рушник ТК-142 (інв. 145), який походить з колекції Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, про що свідчить інвентарний номер цього музею – 6617.

В облікових документах ХІМ про цю річ зроблений запис: "Полотенце набойка из коленкора, цветы, птицы, сверху двухглавый орел. Русское. XIX в.".

Однак подібність нашого рушника до атрибутованих рушників у фондах українських музеїв: Чернігівського краєзнавчого та Державного музею українського народного декоративного мистецтва (Нт-120) – а саме: матеріал (бавовняна тканина); кольорова гама (коричневі та сині тони олійної фарби); декорування та саме трактування малюнку (розташовані на кінцях виробу рослинні – "древо життя" – та зооморфні – павичі, орли – орнаментальні мотиви), – дають змогу атрибутувати наш музейний предмет як українську поліську ніжинську вибійку, виріб Ніжинської фабрики бавовняних тканин Богдана Іванова к. XVIII – поч. XIX ст., виконаний в техніці запарної вибійки.

РЕГІОНАЛЬНІ ТА ГРОМАДСЬКІ МУЗЕЇ ХАРКІВЩИНИ – ЗБЕРІГАЧІ І ПРОПАГАНДИСТИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ КРАЮ

КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ПРИРОДЫ ХНУ – НЕОГРАНИЧЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ЧЕРЕЗ РАЗВЛЕЧЕНИЯ

Е.В. Астахова, Музей природы ХНУ им. В.Н. Каразина

Любой музей дает широчайшие возможности для обучения через развлечение любых социальных и возрастных групп населения. На базе естественнонаучных музеев можно закладывать основы правильного материалистического восприятия мира, развенчивать суеверия, приучать мышление к пониманию целостной картины органического мира, вводить патриотические идеи национального самосознания, объяснять правила, личной гигиены и многое другое.

Человек – существо биосоциальное, а история человечества – продолжение истории природы. Мощность современного воздействия человека на природу стала сопоставимой с мощью самих природных сил, возникла угроза серии кризисов – экологического, энергетического, сырьевого и прочего. Глобальные проблемы, вставшие перед человечеством, могут решить только информированные, широко мыслящие люди.

Глубокое понимание взаимозависимости современных проблем базируется на целостном восприятии законов развития природы и общества, общности наук, понимании всей истории развития нашей планеты. Вся система образования и обучения должна базироваться и опираться не на мозаично оторванные друг от друга отдельные дисциплины, а на формирование общих представлений.

Естественнонаучные музеи благодаря демонстрации экспонатов и лекции-экскурсии, направляющей ход логического мышления, нацелены на обучение через развлечение. В ходе экскурсии можно дать краткое понятие о возрасте нашей планеты, значении палеонтологии для расшифровки истории возникновения жизни на Земле, археологии для понимания хода развития человеческого общества, общности законов биологии, физики, химии, геологии, истории.

К.Д. Ушинский писал, что, по его мнению, предметы естественной истории наиболее удобны, чтобы приучить детский ум к логичности.

Интервалы в многие сотни миллионов лет воспринимаются достаточно абстрактно даже для взрослого человека. Поэтому, рассказывая об этапах развития жизни на планете, хорошо ввести метод аналогий. Например, предложить детям "упрессовать" историю планеты в один календарный год. При таком масштабе в "мае" сжатого года уже существовали различные беспозвоночные животные, а люди появились лишь в 8 часов вечера в канун наступления следующего года. Еще лучше воспринимается такая аналогия: приравниваем каждый шаг к одной тысяче лет. Шаг – и мы в эпохе Ярослава Мудрого. Вот он отдает дочь Анну за французского короля Генриха I, а сына Всеволода женит на дочери Константина Мономаха. Еще шаг – и мы маршируем с войском Юлия Цезаря. Десять шагов – каменный век, каменные орудия труда, охота на мамонта, первые рисунки. Через долгие 64 километра мы придем в мезозой – царство динозавров. И только "прошагав" 450 километров попадаем в кембрий, где процветают трилобиты, моллюски, кишечнополостные и другие беспозвоночные. Уже в античные времена человек пытливого ума – Аристотель интересовался вопросами палеонтологии. Он уже тогда понял, что моря и суша многократно менялись местами, поэтому горные породы содержат морские окаменелости.

Наш дом – Украина. Ее история, экологические проблемы, уровень развития промышленности – "лепестки одного и того же цветка". Можно воссоздать утраченные храмы, но никогда не вернуть на планету уничтоженные человеком виды флоры и фауны, трудно исправить экологические нарушения. А сколько гениев потеряло человечество, уничтожая уникальный генофонд своего же вида в неразумных войнах.

История Украины, племена, населяющие современную территорию Харьковской области в древности, хорошо иллюстрируются напоминанием о каменных фигурах, стоящих у входа в музей. Хорошо связывается рассказ о курганах, исследуемых археологами с показом диорамы типчаково-ковыльной степи. Теперь, после объяснения, что в ровной разнотравно-типчаково-ковыльной степи эти курганы, увенчанные каменными истуканами, были самой высокой точкой, можно переходить к рассказу об орле-могильнике, который с наивысшей точки ландшафта осматривает окрестности.

Славянские корни хорошо отслеживаются, если напомнить, что часть фамилий происходила от названий животных (Медведевы, Зайцевы, Петуховы и пр.), профессий (Ткачевы, Бондари, Ковалевы и пр.).

Люди никогда не жили совершенно изолировано. Обмениваясь предметами материальной культуры, философскими и религиозными идеями, взаимно обогащаясь. Недаром многие религии предписывали человеку быть гостеприимным к чужеземцам, приглашать в дом, помогать в пути. Археологи обладают собственным методом исследования связей, изучая вещи и монеты, найденные вдали от места их изготовления. Обстоятельства открытия предметов (в кладах, на территории городских крепостей, торгово-ремесленных посадов, среди церковной утвари, в могильниках, в дружинных погребениях) содержат сведения о социальном составе участников обмена. Дороги уводили вдаль людей разных классов и состояний. Различные группы людей, преследуя различные цели, преодолевали водные преграды, преодолевали дремучие леса. В средней полосе Руси (т.е. и на территории современной Харьковской области) лесные массивы были столь обширны, что однажды два враждебных войска разминулись без сражения, заплутав в чащобе. Лес давал людям топливо, дерево для построек, ягоды и мед диких пчел. Сотни тысяч лет, на протяжении всей истории своей эволюции человек жил в природной системе жизнеобеспечения – (воздух, вода, пища), среди физических, биологических и социальных факторов. Ну, а если воздух нельзя вдыхать, а воду пить? Сегодня уже хорошо известно, почему происходят неблагоприятные изменения в природе. Реализация мероприятий, направленных на ближайший эффект, без всесторонних прогнозов, возможных долговременных последствий, может обернуться настоящей катастрофой. В ходе длительного исторического развития Земля, как космическое тело, и вся жизнь на ней соединились в гармоничную единую систему. "Природе мы принадлежим всем телом, кровью; мозгом и находимся внутри нее", – писал Ф. Энгельс. Взаимодействие человека и природы в сегодняшнем мире выходит на общепланетарный уровень, это уже проблемы глобальной экологии. Растительность и растительноядные, от крошечных насекомых до громадных жирафов и слонов, хищные – от беспозвоночных животных до тигров и зубатых китов… В любой точке перережь уникальную нить – взаимосвязь всего живого, чудесную, как прекрасные бисерные узоры, рассыплется не одно звено этого жизненного колье. Подсчитано, что

исчезновение только одного вида растения влажных тропических лесов Амазонии влечет за собой гибель 30 видов животных. А утрата одного вида животного или растения – это утрата уникального генофонда.

Активизация и удержание внимания, благодаря использованию различных методических приемов, дает возможность вызвать у экскурсантов интерес к проблемам зоологии, экологии, истории и других. Если после экскурсии человека заинтересуют такие проблемы, можно считать, что цель достигнута.

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ КРАСНОКУТЧИНИ

Т.М. Борисова, ст. наук. співробітник Харківського історичного музею

Біля с. Городнє, поблизу Краснокутська, знаходиться одна з найстаріших історичних пам'яток Харківщини – місце бойових дій російських військ з шведськими загарбниками. Наприкінці січня 1709 р. шведська армія на чолі з королем Карлом XII розпочала свій похід на Слобідську Україну. На початку лютого король, дізнавшись про те, що недалеко від Краснокутська зосереджено 10 російських драгунських полків під командуванням генерал-лейтенанта Ренне, вирішив нанести росіянам удар і з значними силами кінноти та піхоти пішов на Краснокутськ. Бій відбувся 9 лютого 1709 р. Вже на початку бою перемога почала схилятися на бік росіян. На правому боці річки Городеньки шведи потрапили у засаду, були розбиті й прогнані до Красного Кута. На лівому боці річки російські драгуни, зробивши залп з рушниць, вдарили на палашах і розірвали лінію шведських військ. Під Карлом XII був убитий кінь, загинули 6 драбантів, що охороняли короля, і він сам ледве встиг уникнути полону, сховавшись у млині, що стояв поблизу. Тільки ніч припинила бій, у якому ворог, за словами "Журнала, или поденной завивки … Петра Великого", був "в конфузию от наших приведен и в великим потерянием людей отогнан". Під Городнім вводи втратили 500 чол. убитими і пораненими, в той час як росіяни – 42 убитими і 27 пораненими. На місці бою встановлений пам'ятний знак.

У с. Основинцях збереглася цінна архітектурно-історична пам'ятка XIX ст. Тут у 1809 р. відомий акліматизатор і садівник І.Н. Каразін, брат

засновника Харківського університету В.Н. Каразіна, заклав дендрологічний парк, у якому насадив багато нових культурних і плодових дерев, які звичайно не ростуть в наших кліматичних умовах. Значення варку І.Н. Каразіна вийшло за межі повіту і навіть губернії. Син Івана Назаровича Іван Іванович продовжив справу батька і значно поглибив справу акліматизації на Україні рідких рослин. На території дендропарку нині ростуть дерева і кущі більш ніж 350 рідкісних, екзотичних і цінних хвойних та листяних порід. Тут знаходяться могили І.Н. і І.І. Каразіних.

У с-щі Володимирівка (кол. с. Наталівка) до революції був маєток цукрозаводчика П.І. Харитоненка. У роки Радянської влади на території садиби було організовано Володимирський протитуберкульозний санаторій. Він розташований у прекрасному парку, заснованому ще у 1884 р. Серед високих сосен стоїть незвичайної краси Спаська церква. Її побудував у 1911–1913 рр. відомий архітектор академік О.В. Щусєв, його помічником був архітектор О.М. Рухлядєв. Розписував церкву художник А.І. Савінов. У роботі над декоративним оздобленням брали участь скульптори С.Т. Коньонков, А.Т. Матвеєв і Є.А. Євсеєв.

У період Великої Вітчизняної війні (1941–1943 рр.) на території Краснокутського району неодноразово відбувалися запеклі бої радянських воїнів з фашистськими загарбниками. Майже в усіх селах району є братські могили радянських воїнів, які віддали своє життя за свободу і незалежність Радянської Вітчизни. На всіх могилах споруджені пам'ятники.

У Краснокутську споруджено меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули в боях при обороні і визволенні Краснокутчини від фашистських окупантів у 1941 і 1943 рр. У 1977 р. на братській могилі замість типової скульптури споруджені на гранітній основі 3 тригранних залізобетонних пілони. 11 гранітних стел увічнюють пам'ять радянських воїнів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за подвиги, здійснені в боях з фашистами на території Краснокутського району. Біля братської могили в центрі меморіалу похований герой-партизан, уродженець Краснокутська Василь Олександрович Войцехович (1913-1967), удостоєний у 1944 р. за подвиги в тилу ворога звання Героя Радянського Союзу.

У центрі с. Качалівка у братській могилі поховано 71 воїни, у т. ч. два Герої Радянського Союзу – ст. сержант Веніамін Андрійович Сидоров і сержант Михайло Архипович Ніколаєв. Звання Героя їм буде присвоєно посмертно.

У с. Пархомівці у братській могилі радянських воїнів і партизанів поховано три Герої Радянського Союзу – Олексія Дмитровича Майорова (1923–1943), Івана Нестеровича Нестерова (1921–1943) і Тимофія Єгоровича Несговорова (1924–1943).

На будинку Пархомівської середньої школи встановлено меморіальну дошку, що увічнює пам'ять піонера-героя Віталія Муковоза. Це було восени 1941 р. Військовий підрозділ, який прикривав відхід радянських воїнів, ще знаходився у селі, коли з другого кінця в нього вже вдерлися фашисти. Учень 7-го класу, піонер Віталій Муковоз вивів підрозділ Червоної Армії через ліс до своїх. Коли він повертався назад в село, був схоплений фашистським патрулем. Незважаючи на катування, юнак так і не вказав гітлерівцям, куди направив радянських бійців. Віталій був розстріляний поблизу своєї хати. Посмертно його нагородили медаллю "За відвагу". На могилі Віталія установлено обеліск, увінчаний 5-кінцевою зіркою. Його ім'я присвоєне Пархомівській школі, в якій він учився.

У с. В'язовій поховано Героя Радянського Союзу Івана Федоровича Погорєлова (1924–1961). Герой Дніпра народився у с. Перше Радянське Вовчанського району, а останні роки жив у с. В'язовому. На могилі І.Ф. Погорєлова теж установлено пам'ятник.

У с. Колонтаєві на сільському кладовищі поховано заслуженого лікаря України Єлизавету Яківну Сорбінову (1895–1969). Вона народилася у Ризі. У період 1-ї світової і громадянської воєн була медичною сестрою. З 1932 р., після закінчення Харківського медінституту, і до останніх днів життя працювала лікарем у Колонтаєвській лікарні. У період тимчасової фашистської окупації Є.Я. Сербінова за допомогою місцевих жителів рятувала поранених радянських воїнів і партизанів, а також молодь від угону на фашистську каторгу. Створила підземний госпіталь. Разом з чоловіком, теж лікарем, К.Л. Сорбіновим і санітарками М.І. Кихтьовою і М.Ф. Кононенко врятувала в цій лікарні життя 52 радянським воїнам.

Пам'ятниками і пам'ятними знаками увічнена на Краснокутчині пам'ять воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. У с. Мурафі біля школи установлено пам'ятник уродженцю села легендарному комісару Спартаку Железному (1912–1941), посмертно удостоєному звання Героя Радянського Союзу.

У с. Каплунівці установлено пам'ятник земляку, Героєві Радянського Союзу, Івану Максимовичу Нестеренку (1918–1943), який зі своїми гвардійцями повторив подвиг героїв-інвалідів.

Уродженець с. Степанівки Ф.З. Бабаченко відзначився ще у боях з білофінами, і звання Героя йому було присвоєно Указом від 10 квітня 1940 р. Брав Федір Захарович участь і у битвах Великої Вітчизняної війни і героїчно загинув на Дніпрі. Увічнюючи пам'ять про Героя-земляка, трудівники Степанівки до 30-річчя Великої Перемоги спорудили йому пам'ятник на батьківщині.

Усі вищезгадані пам'ятники – це безцінні пам'ятки нашої незабутньої історії. Їх збереження і вивчення допомагає у дослідженні подій та осіб і давньої історії, і сьогодення.

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ АВІАЦІЇ ХАРКОВА. ЛЬОТЧИК-ВИПРОБУВАЧ СНЕГІРЬОВ М.А.

Є. Буцький, зав. музеєм АКП "Міжнародний аеропорт Харків", В. Власко, директор меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових

Десятки років відділяють нас сьогодні від подій, що супроводжували зародження та розвиток вітчизняної авіації. Війни, революції, соціальні струси наклали свій відбиток не тільки на авіацію, але і на життя всієї країни. Та історію створювали люди, і тільки вони керували нею. На жаль, за метушнею сьогоднішнього життя, багатьом не до минулого, поточні проблеми, у тому числі й авіації, потребують невідкладних рішень, відсуваючи історичні факти "на потім". Але пам'ять минулого, уроки минулого повинні служити сучасності та майбутньому.

Харків відомий своїми авіаційними досягненнями. Пам'ятки історії авіації дбайливо збирають, зберігають та ведуть їх пропаганду профільні музеї, точніше ентузіасти, які працюють у цих музеях.

Вранці 21 серпня 1933 року мешканці Нагірного району Харкова почули могутній рокіт двигунів літака, що летів низько над землею. Це був перший політ літака К-7 харківського авіаконструктора Костянтина Олексійовича Калініна. Пілотував гігантський, навіть за сучасними стандартами, літак льотчик-випробувач Харківського авіаційного заводу Михайло Артемович Снегірьов (1891–1933).

Він прийшов до авіації у 1912 році. Призваний до служби у царську армію, Снегірьов був направлений на курси авіамеханіків при Гатчинській повітроплавальній школі. У початковий період першої світової війни опинився на фронті, поступово почав "підлітувати" як спостерігач-бомбардир та опановувати таємниці льотної справи.

На посаді спостерігача-бомбардира він "зробив" і свою першу нагороду – Георгіївський хрест. Потім Снегірьова направляють до Московської авіаційної школи льотчиків, яку він закінчив у 1916 році. Знову фронт; і вже на посаді льотчика-винищувача старший унтер-офіцер Снегірьов б'ється в небі війни. Його груди прикрасили чотири Георгіївські хрести. Як повному кавалеру цієї нагороди, йому присвоїли звання прапорщика (молодший лейтенант).

У Росії – революція. Країну приголомшує громадянська війна. Армія розділилася на "білу" та "Червону". Снегірьов на боці червоних. Його спрямовують на схід та призначають командиром 1-го Іркутського авіазагону, який підлягає командуванню Урало-Сибірського фронту. Пілоти загону літали мало. Їх перебування на фронті було відзначено декількома аваріями та перельотом до ворога льотчиків Котельникова і Снегірьова (осінь 1918 року).

У грудні 1919 р. М.А. Снегірьов у числі шести колчаківських льотчиків перейшов на бік червоних. Воював на західному фронті у винищувальній ескадрі під командування Героя громадянської війни А.Д. Ширинкина.

Після закінчення війни Михайло Артемович отримує призначення на посаду командира загону Серпухівського військово-авіаційної школи повітряної стрільби та бомбардування. Шкільна дисципліна та уставний денний розпорядок обтяжують фронтового льотчика і незабаром він переходить на роботу випробувачем на Ходинський аеродром до дослідницького відділу, яким керує М.М. Полікарпов. Снегірьов випробовує ряд літаків закордонного виробництва та перші вітчизняні літаки.

Проте, у 1927 році Снегірьова зараховують до резерву РСЧА (РККА) та відряджають до Харкова для роботи у товаристві повітряних сполучень "Укрповітряшлях".

Починається новий етап у його житті. Мирне небо України, спокійний політ "від" і "до", невеличкий колектив із "старих" авіаторів. Та спокійне життя в авіації – поняття відносне. Снегірьов, здавши іспити, отримує свідоцтво пілота першого класу цивільної авіації, підписане Командуючим

ВПС Українського військового округу Інгаунісом. Почалися польоти по закріпленим трасам. У 1927 році він літає на старенькій німецькій "Кометі", у 1928 – на вітчизняному літаку К-4.

Та вже у жовтні 1927 р. К.О. Калінін довірив Снегірьову підняти у небо дослідну машину К-3, у липні 1928 р. Михайло Артемович виконує перші польоти на новому К-4. Для його реклами був спланований та здійснений великий переліт літака К-4 під назвою "Червона Україна" за маршрутом Харків-Іркутськ. Командир екіпажу – М.А. Снегірьов.

Працюючи випробувачем на Харківському авіаційному заводі, Снегірьов продовжує багато літати лінійним пілотом "Укрповітряшляху". Як найбільш досвідчений пілот він виконував польоти по міжнародній повітряній трасі Харків-Баку-Тегеран.

У листопаді 1929 року з'являється наказ по "Укрповітряшляху": "Для випробування дослідного літака (К-5) призначається пілот Снегірьов та бортмеханік Кеглевич". І 6 листопада 1929 р. М.А. Снегірьов вперше підняв у повітря літак К-5. Цей літак згодом будувався серійно і у період 30-х років XX ст. був одним із основних літаків цивільної авіації СРСР.

Наприкінці травня 1930 р. на літаку К-5, який назвали "Сталін", М.А. Снегірьов здійснив агітаційний переліт по містах України.

З 1930 року Михайло Артемович працює начальником льотно-випробувальної станції ХАЗу, керує заводськими випробуваннями збудованих там літаків. У серпні 1930 р. він разом з бортмеханіком С.В. Кеглевичем уперше підняв у небо новий поштовий літак К-6.

У 1932 році колектив Харківського авіазаводу почав будівництво літака-гіганта К-7, який був збудований у рекордно короткий термін – дев'ять місяців. Льотчиком-випробувачем нового літака призначили М.А. Снегірьова. Випробування проходили не завжди легко, але усі поломки швидко ліквідувались.

21 листопада 1933 року відбувся черговий випробувальний політ на визначення максимальної швидкості. На вимірювальному кілометрі, розташованому між заводом ХТЗ та нинішнім Салтівським жилим масивом, від вібрації сталося руйнування хвостової балки. Літак впав та згорів. Загинуло 15 людей, у тому числі і льотчик-випробувач М.А. Снегірьов.

За 17 років, що провів за штурвалом, Снегірьов літав на 50-и типах літаків. Випробування К-7 стало його "лебединою піснею".

"Сміливо, впевнено, надійно літав цей визначний майстер льотного діла. Й провини Снегірьова у катастрофі К-7 немає. Він зробив усе, щоб урятувати машину, але … він був безсилий", – писав про М.А. Снегірьова його колега льотчик-випробувач О.М. Граціанський.

Пройшло багато років від дня загибелі екіпажу М.А. Снегірьова, та біль втрати не вгамовується. Сьогодні на території авіазаводу є пам'ятна стела з прізвищами загиблих у тій катастрофі, але ніхто не може сказати, де їх могила.

22 листопада 1933 року екіпаж К-7 і робітників заводу з пошаною поховано на почесному "Урядовому" кладовищі, яке межувало з територією авіаційного заводу. Згодом кладовище було закрите, а наприкінці 50-х років ліквідовано. Говорилося, що було проведено перезахоронення загиблих. Та на сьогодні встановити, де покоїться прах похованих не вдалося. Ми маємо надію, що краєзнавці, ентузіасти історії авіації з часом дадуть відповідь на це запитання.

ДО 195-РІЧЧЯ МУЗЕЮ ПРИРОДИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. В.Н. КАРАЗІНА

О.М. Дрогваленко, Л.А. Резніченко, наукові співробітники Музею природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Музей природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна був заснований у 1807 році. Незабаром після відкриття Імператорського університету його правління звернулося до всіх директорів училищ з проханням надсилати до університету, по можливості, видатні витвори краю. У відповідь на це звернення до Харкова стали надходити численні природно-історичні предмети. В 1805 р. попечитель Харківського навчального округу граф Северін Потоцький закупає у Санкт-Петербурзі колекцію італійця Четті, що головним чином складалася з опудал птахів, коралів, молюсків, комах та мінералів. У 1809 році у ганноверського аптекаря Грюнера було придбано колекцію іноземних предметів зібраних професором Андре, що вміщувала у собі багатьох представників тварин тропічної фауни: мушлі молюсків, комах, птахів, а також закам'янілості та мінерали. Подальше поповнення фондів

кабінету також велося за рахунок купівлі колекцій, іноді до 1000 експонатів, за кордоном, головним чином у Німеччині. Придбані колекції почали широко використовуватися для проведення навчальних занять. У поповненні колекцій музею та сприянні його розвитку брали участь відомі вчені та суспільні діячі, а також любителі природи.

Протягом свого існування фонди музею поповнювалися експонатами не тільки за рахунок експедиційних зборів та закупівлі, але також надходили дарунки від випускників та співробітників університету, приватних осіб. Так, граф С. Потоцький подарував кабінету перші метеорити, що стали початком метеоритної колекції музею: кам'яний, що впав на території Смоленської губернії, та частину першого відомого в Росії метеориту, знаменитого "Палласового заліза". Подарунки робили навіть члени царської родини, наприклад, у залах музею зберігається макет самородного золота, подарованого Олександром II, а від великого німецького поета та природознавця І.-В. Гете – гранатова низька. Вже до свого століття з дня заснування, музей став місцем зберігання унікальних наукових цінностей. В експозиції музею були представлені у вигляді систематичних колекцій мінерали та гірські породи, а також колекції скелетів, вологі препарати та опудала тварин.

У різний час кабінет-музей очолювали відомі вчені, як правило, професори, які викладали природничі дисципліни. Одним з найбільш видатних серед них був професор І.А. Криницький, який очолював кабінет з 1825 по 1837 роки, та вніс великий внесок в подальший науковий розвиток музею, створення лабораторій для визначення, препарування та монтажу зібраного матеріалу, а кількість експонатів за цей час збільшилась до 7924 одиниць збереження. Колекції музею при ньому були науково систематизовані та створені повні каталоги цих зібрань. Він організував перші експедиції по збиранню наукового матеріалу.

Зараз у фондах музею зберігаються понад 250 тисяч експонатів. Це опудала і тушки тварин та птахів, черепа, скелети, яйця птахів, вологі та сухі препарати різних тварин, комахи, зразки гірських порід та мінералів, викопні рештки і скелети, муляжі, гіпсові зліпки вимерлих тварин, живописні полотна.

У 23 залах музею розгорнуто експозиції п'яти відділів: геологічного, безхребетних і хребетних тварин, еволюції органічного світу та охорони природи. Експонати демонструються у вигляді систематичних колекцій, біогруп та яскравих діорам, які оснащені аудіовізуальними засобами.

Тільки за останні 10 років у музеї було створено біля 50 наукових експозицій та проведено роботи по реекспозиції вже існуючих.

У Музеї природи Харківського національного університету зберігаються зоологічні колекції, що вміщають у себе всі великі систематичні групи тварин світової фауни. Ідеї охорони природи відображені у кожній науковій експозиції музею. Вони висвітлюють складні взаємини у природі, різноманітність проявів життя. Особлива увага приділяється стану навколишнього середовища України та нашого регіону.

Мінералогічне зібрання музею складається з понад 20 тисяч експонатів. Систематична колекція складається, головним чином, з найбільш типових представників всіх класів мінералів, зразків дорогоцінних та поробних каменів, корисних копалин з різних родовищ нашої країни та багатьох країн світу. Палеонтологічна колекція музею представлена викопними рештками різних видів тварин та рослин. Експозиції включають цінний науковий матеріал, який ілюструє систему філогенетичних взаємовідносин від зародження життя на Землі до наших днів.

Зараз музей носить назву Державний Музей природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Це великий науково-освітній та методичний центр України, який бере участь у підготовці фахівців природничих наук; займається навчальною та виховною роботою зі студентами, пропагандою природничонаукових знань; широко використовує екскурсійно-лекційну роботу серед населення. Щорічно музей відвідують близько 100 тисяч людей.

За активну експозиційну, науково-дослідницьку, просвітницьку та навчальну роботу, пропаганду наукових і екологічних знань музей не раз був відмічений грамотами та дипломами Міністерства освіти та науки, Міністерства культури, Товариством охорони природи Харківської області та інших інститутів.

МАТЕРІАЛИ СКОВОРОДИНОЗНАВЦЯ А.М. НІЖЕНЕЦЬ У ФОНДАХ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г.С. СКОВОРОДИ

Д.М. Дудко, ст. наук. співробітник літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди

Одним з найвидатніших сковородинознавців була доцент Харківського державного університету, кандидат філологічних наук Анастасія Максимівна Ніженець (1902–1992). Їй належить монографія про Г.С. Сковороду та Харківський колегіум (1970); неодноразово видана книжка про сковородинівські місця Харківщини і України, ряд статей в наукових збірниках, журналах, газетах. Вона розшукувала сліди Сковороди в рялі місць Харківщини, відкрила хату мислителя в Харкові, знайшла і впорядкувала його улюблене джерело в Бабаях. З ініціативи її та А.П. Ковалівського в Сковородинівці було створено 1960 року Громадський музей просвітителя, в 1972 році – Державний музей.

До останніх своїх днів Анастасія Максимівна залишалася щирим другом літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди у Сковородинівці. Вона, а потім її спадкоємці передали музеєві багато цінних і цікавих матеріалів. Це, насамперед, праці самої дослідниці (книги, відбитки статей та ін.); книги, подаровані їй авторами – сковородинознавцями та письменниками (І. Пільгуком, В. Шевчуком, І. Стогнієм); газети з публікаціями про Г.С. Сковороду; рідкісне видання творів мислителя 1894 року (підготовлене Д.І. Багалієм); книга румунського сковородинознавця М. Ласло-Кушок (1974); видання творів Г.С. Сковороди грузинською мовою (1972); пам'ятна медаль, виготовлена народними умільцями Харкова.

Близько півсотні фотографій зображують сковородинівські місця в Бабаях, Великому Бурлуці, Гусинці, Сковородинівці, урочистості з нагоди відкриття музею. Особливо цінні фотографії пам'ятних місць Сковородинівки до їх впорядкування у 1972 р. та криниці у Бабаях у ході її реконструкції. Є фото з портрету молодого Сковороди роботи невідомого українського художника XIX ст.

Чималий науковий інтерес становить машинописна копія неопублікованого псевдосковородинського твору "Ключ к описанию орбиты в юдоли житейской" (з зібрання ДПБ ім. Салтикова-Щедріна). Є також копія статті

Р. Данковської з "Бюлетеня Музею Слобідської України" (1926) про місця і речі, пов'язані з Г.С. Сковородою на Слобожанщині.

Особливо багатим і цінним є зібрання документальних матеріалів (більше 60) з архіву дослідниці: рукописи, листи, телеграми та ін. Серед них – спогади А.М. Ніженець (досі неопубліковані); її нарис "До історії моїх інтересів"; матеріали очоленої нею експедиції по сковородинівських місцях Харківщини (1959 р.); підготовчі матеріали до нездійсненних видань; список тем для живописних творів про Г.С. Сковороду (використаний харківськими художниками для ювілейного альбому); нотатки про пам'ятник філософу у Москві. Серед кореспондентів дослідниці – відомі сковородинознавці (Ю. Лошиц, Л. Махновець, І. Пільгук, П. Шкурінов, Є. Шабліовський, П. Попов, В. Нічик) і маловідомі краєзнавці (з Сум, Острогозька, Глухова, Гусинки, Кавраю), видавництва, партійні органи, навіть астрономи й орнітологи. З цього листування видно широке коло наукових і громадських інтересів А.М. Ніженець. Вона не лише досліджувала і популяризувала творчість Сковороди, але й наполегливо домагалася впорядкування пов'язаних з ним місць, відкриття музею в Сковородинівці. Для історії створення останнього важливе листування її з директором місцевої школи І.М. Глушком та колгоспником Ю.С. Дерягою – багатолітнім добровільним екскурсоводом по сковородинівських місцях села. Рукопис останнього "Біографія Г.С. Сковороди" містить, зокрема, унікальну легенду про виступ Сковороди в Римі проти унії. В листі В.Д. Бонч-Бруєвича (копія) є цінна інформація про ставлення В.І. Леніна до Г.С. Сковороди. В інших матеріалах є цікаві відомості про астероїд та корабель, названі ім'ям мислителя, про вищезгаданий його портрет. Дослідниця турбувалася навіть про те, як заохотити лелек гніздуватися на Сковородинівському дубі.

Нарешті, в музеї зберігаються фотографії Анастасії Максимівни та її особисті речі і документи (окуляри, рідікюль, ручка, читацький квиток).

Багата і різноманітна наукова спадщина А.М. Ніженець, збережена в музеї (а також в Інституті літератури НАНУ), заслуговує подальшого вивчення.

ВИВЧЕННЯ ВИДОВОГО ТА КІЛЬКІСНОГО СКЛАДУ КОЛЕКЦІЇ ПРИМАТІВ МУЗЕЮ ПРИРОДИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. В.Н. КАРАЗІНА

Д.Р. Левченко, науковий співробітник, Н.М. Сиром'ятникова, науковий співробітник Музею природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Створення каталогу наукової колекції приматів, що знаходиться на збереженні у Музеї природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна є однією з ланок створення генерального систематичного каталогу музейних предметів. Визначивши головний стратегічний напрямок, необхідно чітко усвідомлювати й засоби тактичного вирішення цього завдання. Виходячи з цього, був складений наступний план досліджень:

1. Простежити хронологію придбання приматів за документами обліку, іншими джерелами. Провести або відновити їх атрибуцію. Скласти уніфіковані паспорти музейних предметів.

2. Звірити латинські назви приматів відповідно до біологічної класифікації, що прийнята у вітчизняній науковій літературі.

3. Внести всі доповнення, зміни, пов'язані з перевизначенням видів в уніфіковані паспорти.

4. Поповнити відомості про приматів за біологічними картками тварин Харківського зоопарку, що був основним джерелом надходження експонатів у 70–80 роки XX сторіччя.

5. Визначити зоогеографічні зони і ареали приматів.

6. Перевірити інформацію про місця здобичі та ареали за словниками географічних назв, атласом світу відповідно до адміністративно-територіального поділу країн світу (на 1990 рік).

7. За результатами інвентаризації, що була проведена у жовтні – листопаді 2001 року, скласти остаточний список музейних предметів ряду приматів за різними групами збереження (опудала, вологі препарати, остеологічний матеріал і т.п.).

У цей час здійснюється робота по першій групі збереження – опудалах.

Історія створення колекції приматів у її сучасному вигляді сягає часу створення зоологічного кабінету Імператорського Харківського університету – початку XIX сторіччя. В "Систематичному каталозі предметам, що зберігаються у Зоологічному Кабінеті Імператорського Харківського університету по 1848 рік", свідчилося про наявність 10 опудал мавп, що належали до 9 видів.

Про зростання колекції наприкінці XIX – початку XX сторіч ми маємо уявлення з посередніх джерел, що мають відношення до більш пізнього періоду.

Перед початком Великої Вітчизняної війни у музеї налічувалось 35 опудал мавп 25 видів. У 1956 році колекція приматів складалася з 40 екземплярів опудал мавп 34 видів.

Наступні роки у розвитку колекції – це період накопичування. До того ж, колекція поповнювалася не тільки опудалами тварин, але й вологими препаратами, остеологічним матеріалом, шкурами мавп.

За результатами інвентаризацій 1976 та 2001 років кількість опудал становила 79 екземплярів 45 видів та 94 екземпляра 49 видів відповідно. Сьогодні у музеї подано четверту частину видового складу світової фауни приматів.

Результати цих досліджень будуть внесені до системи обліку, що розробляється у нашому музеї. Це дозволить, з часом, мати найбільш повну уяву про колекцію приматів для вивчення її на різних рівнях.

ГЕНЕАЛОГИЯ РОДА ГРИЗОДУБОВЫХ

А.Ф. Парамонов, главный редактор творческого объединения "Тенгри"

В фондах Государственного архива Харьковской области имеется немало документов для многих серьезных исследований. Именно архивные документы должны стать определяющими в исторической науке, постепенно вытеснять легенды и вымыслы, а также дополнять казалось бы прописные истины. Гризодубовы – известная фамилия, мы знаем первого харьковского авиаконструктора Степана Васильевича Гризодубова и его дочь, легендарную летчицу Валентину. Учитывая, что большую часть жизни они прожили в советское время, были согреты лучами славы, то о них мы должны знать все. Тем не менее, столкнувшись однажды с документами о семье Гризодубовых, я понял, что это далеко не так.

Прежде всего, надо отметить, что сам Степан Васильевич неоднократно подчеркивал, что он из крестьянской семьи, как оказалось на самом деле большинство представителей семьи Гризодубовых люди духовного звания –священники, диаконы и дьячки. В этом списке особняком стоят его дед, отец и двоюродный дед. Дед – Михаил Иванович Гризодубов, прослужил в полиции более 40 лет, имел чин надворного советника, ордена и медали, в том числе и орден "Святого Владимира" IV степени, который причислил Гризодубовых к потомственному дворянству. Его брат – штабс-капитан Николай Иванович Гризодубов, умер от ран полученных в турецком походе 1878 года. Отец Степана Васильевича, после окончания Сумского реального училища в 1879 году, служил в канцелярии Сумского уездного предводителя дворянства, затем – в конторе Пархомовского сахарного завода Харитоненко, а с 1896 года – в Харьковской казенной палате.

Из документов ГАХО я узнал о том, что первые Гризодубовы переселились из Курской губернии в начале XIX века. Священник Поликарп Гризодубов (умер в 1802 году) служил в Симеоновской церкви села Разгребли Курской епархии. Его старший сын Петр окончил Белгородскую семинарию и в 1792 году переехал на дьячковское место в Николаевскую церковь города Сумы, а с 5 октября 1804 года и до самой смерти он служил священником Варваровской церкви села Верхосулки Лебединского уезда, детей у него не было. В 1813 году его родной брат Андрей Поликарпович занял дьячковское место в селе Толстое Лебединского уезда, по просьбе брата Петра и местного помещика Демчинского. У Андрея было пятеро детей, среди них единственный сын Иван окончил в 1827 году Ахтырское духовное училище и занял место отца в селе Толстое, а с 1841 года он – священник Николаевской церкви села Будки Лебединского уезда.

Говоря о Гризодубовых, следует упомянуть, что в ГАХО хранится пока единственный архивный документ, свидетельствующий о неоднократных полетах самолетов, построенных Степаном Васильевичем Гризодубовым, на высоте 3 метра. В этом же документе существует много мелких деталей, дополняющих портрет первого Харьковского авиаконструктора, приводятся фамилии его помощников и близких знакомых, помогавших ему в постройке аэропланов.

То, что эти документы были не востребованы, не удивительно. Ранее дворянское происхождение Валентины и ее отца могло бы сказаться на

их биографии, а сегодня интерес к фамилии Гризодубовых и вовсе отсутствует. Самым верным признаком этого является отсутствие памятника Гризодубовым в Харькове, плохое состояние памятника Гризодубову на его могиле, пересказывание в прессе и на конференциях известных фактов о Гризодубовых без поиска новых интересных материалов, отсутствие обновлений в музее-квартире Гризодубовых.

ПЛАНУВАННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ З УРАХУВАННЯМ СПЕЦИФІКИ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ

Н.М. Сирам'ятникова, науковий співробітник, Є.І. Костенко, зав. сектором еволюції органічного світу, С.В. Єременко, науковий співробітник Музею природи ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Основний та науково-допоміжний фонди Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна налічує сьогодні більш ніж 200 тисяч одиниць збереження. Академічний напрямок формування колекцій робить можливим вивчення їх тільки вузьким колом спеціалістів – біологів та геологів.

Необхідність уніфікації та стандартизації довідково-аналітичного апарату викликана сучасними вимогами до вивчення музейних предметів і введення їх у науковий процес.

Основні етапи вивчення музейних предметів – атрибуція, класифікація, систематизація та інтерпретація – залишаються однаковими для всіх музеїв. Але таксономічна систематика, що прийнята в науках природничого циклу, термінологічно перекликається з музеєзнавчою лексикою, що потребує розмежування і уточнення.

Так атрибуція предметів в музеях нашого профілю передбачає поділ на об'єкти живої та неживої природи.

Відповідно до цього, ми пропонуємо таку схему класифікації:

– типологія складається за принципом біологічної систематики (царство, тип, клас, ряд, родина, вид тощо);

– географічний покажчик містить в собі біогеографічну і географічну градацію, для об'єктів палеонтології – назву геологічних епох;

– способи надходження – типові (аукціон, дар, експедиція, заповіт тощо);

– у розділі групи збереження музейні предмети розподіляються за видами фондів: основний (опудало, наукова тушка й інші, для палеонтології – види збереження) та науково-допоміжний (муляж, фото, картина тощо);

– методи виготовлення – таксидермія, муміфікування та ін.;

– стан збереження – добрий, задовільний, поганий.

Наступним етапом вивчення музейних предметів є систематизація, тобто створення розгалуженої системи каталогів:

1. Облікова картотека (за книгами вступу).
2. Інвентарна картотека (за інвентарними книгами).
3. Алфавітний каталог.
4. Таксономічний каталог (відповідно до біологічної систематизації).
5. Тематичний каталог експозицій.
6. Каталог дублетного фонду.
7. Топографічний каталог.
8. Біогеографічний каталог (зоогеографічні та флористичні області).
9. Каталог ареалів (область поширення видів).
10. Географічний каталог.
11. Каталог палеонтологічних знахідок (за геологічними епохами).
12. Авторський каталог.
13. Іменний каталог.
14. Бібліотечний каталог.
15. Бібліографічний каталог.
16. Хронологічний каталог.
17. Архівний каталог.
18. Каталог старих етикеток.

Результати, отримані при класифікації і систематизації, дають можливість сформувати генеральний каталог та інтерпретувати музейні предмети для подальшого використання їх в експозиційній і науково-фондовій діяльності. Створення електронної версії цього каталогу дозволить відмовитися від рутинних форм облікової роботи.

Таким чином, формування науково-довідкового апарату музею дозволить не тільки збільшити доступ до колекції дослідникам різних рівнів, але й привернути увагу до них як до надбання національного та світового історико-культурного здобутку.

З ІСТОРІЇ ПІСОЧИНСЬКОЇ ВАСИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

В.О. Чорноморець, краєзнавець

Масове переселення із-за Дніпра на Слобожанщину почалося у першій половині XVII ст. Відомо, що переселенці брали з собою все потрібне для життя на новому місці: живність, худобу, знаряддя праці.

На той час православна віра в житті українського народу мала велике значення. Люди були дуже релігійними, але їм постійно доводилось захищати свою віру від утисків католицтва та унії. Разом із переселенцями на Слобожанщину приходили священики й церковний причет. Вони привозили образи, антиминси (плащаниці), церковне начиння, богослужебні книжки українського друку й навіть дзвони.

Під час одного з переселень було заселено місцевість, що від назви річки одержала назву Пісочин. У другій половині XVII ст. у с. Пісочині Харківського повіту було збудовано й освячено церкву на честь святого Василя Великого. Перші дані про неї надходять лише з 1670 року. Пізніше св. Василівська церква була підпорядкована Курязькому чоловічому монастирю, а він, у свою чергу, – Бєлгородській Єпархії.

Бєлгородські владики відразу почали вводити в українські церкви свої закони. Так, митрополит Авраамій виступив проти українського звичаю обливати новонароджених, і постановив, щоб їх занурювали (на російський манер) при хрещенні. Він також обклав зборами усі українські церкви.

Іоасаф Горленко (батько котрого був прилуцьким полковником у Гетьманщині, а мати – дочкою гетьмана Д. Апостола), не дивлячись на своє українське походження, зламав старі українські звичаї. Він звелів вислати усі книжки українського друку до Бєлгородської консисторії. Натомість, усі церкви одержали російськомовні книжки, виписані із Москви. Через те по церквах Слобожанщини менше стало старовинних книжок українського друку, ніж російського.

Дерев'яна Пісочинська церква стояла осторонь самої слободи, ближче до великої дороги з Полтави до Харкова. Вона мала й свої власні земельні угіддя, що колись були подаровані дружиною полковника Федора Донця. Багато років проіснувала дерев'яна Пісочинська церква, і лише завдяки наполегливості священика Семіона Теленговського та місцевого населення (й на їх кошти) у 1823 році почалось будівництво нового храму.

Нова кам'яна церква будувалася за проектом архітектора Павлова. На її дзвіниці знаходилося 4 дзвони:

– перший дзвін важив 15 пудів 16 фунтів;
– другий дзвін важив 6 пудів;
– третій дзвін важив 2,5 пуди;
– четвертий дзвін важив 1,5 пуди.

Поява нової церкви сприяла збільшенню парафії. До храму потяглися мешканці села й довколишніх хуторів. За документами 1828 р. у Пісочинській Василівській церкві нараховувалось 1037 парафіян. У середині XIX ст. посилюються епідемії холери. У 1870 р.: "Появлению холеры в Харьковском уезде предшествует метеор, а прекращению оной, северное сияние". Але до кінця 80-х років цього ж століття населення поволі почало збільшуватись й виникла необхідність розширення храму.

У 1888 році до Консисторії подається "прошение" на добудову Василівської церкви. А 22 січня 1890 року надходить звіт від священика слободи Ольшанської – Олексія Трекова, в котрім він сповіщає Архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія про завершення добудови Пісочинського храму. Він також писав, що харківськими купцями Іваном Безчетвертним, Павлом Ламіховим і Павлом Рижовим побудовані на власні їх кошти два бокових приділи. Північний було освячено на честь Іверської Божої матері, а південний – першоверховних апостолів Петра і Павла. Також була розширена західна частина церкви.

На початку 20-х років XX ст. декретами Ради Народних комісарів діяльність церкви була обмежена. Все майно Василівської церкви підпорядковувалося місцевій владі – Військово-Революційному Комітетові. За наказом цього комітету була створена повітова ліквідаційна комісія, яка спішно приступила до вилучення коштовностей з церковних засік. Так, у 1921–22 рр. комісія відправила в Губфінвідділ золота й коштовного каміння – 10 фунт. 13 зол. (1 фунт – 0,4536 кг.), срібла – 91 пуд 20 фунтів. Срібних монет – 562 крб. 10 коп. 10 лютого 1930 року засідання селищної ради ухвалило рішення про зняття й передачу дзвонів у "Металоторг". Незабаром й сам храм на довгі роки було зачинено.

Лише у 1942 р., після виведення з території церкви концентраційного табору, для поліпшення нагляду за місцевим населенням, німецьке командування видало наказ про відновлення церковної служби.

Після визволення Пісочина у 1943 р. влада не заборонила обряди Богослужіння. Перенісши атеїстичні репресії комуністичного режиму, оновлена Василівська церква продовжує працювати й до цього часу.

ЗМІСТ

Аксьонова Н.В. Микола Сумцов як дослідник етнографічної спадщини Г.Ф. Квітки-Основ'яненка 3
Рибальченко Л.Л. XII Археологічний з'їзд і розвиток музеїв харківського університету 5
Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество и XII Археологический съезд 7
Янковський А.А. Харківський історичний музей – продовжувач традицій XII Археологічного з'їзду у виявленні, збереженні та популяризації історико-культурної спадщини 11

XII АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД І СУЧАСНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КРАЮ

Аксьонов В.С. Про маршрут східного походу князя Святослава ... 14
Бабенко Л.І. Культ вогню у поховальному обряді Пісочинського курганного могильника 17
Пахомов В.П. Художня спадщина Хозарського каганату та проблема його відродження в сучасному мистецтві 19
Сніжко І.А. Закономірності розташування та перспективи пошуку палеолітичних пам'яток на території Харківщини 21
Тортіка О.О. Феномен поліетнічності на прикладі Салтівської Археологічної культури хозарського часу у VIII-X ст.: історико-методологічний аспект 23
Хоружая М.В. Дослідження салтівських пам'яток на Харківщині у другій половині 40–50-х рр. XX ст. 25
Чижова Ю.О. Діяльність позашкільних закладів освіти у сфері охорони культурної спадщини: проблеми співробітництва 28

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – ПРОДОВЖУВАЧ ТРАДИЦІЙ XII АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ

Бадаєв Д.В. Основи шкільного навчального курсу "Харківщинознавство" 31
Бандуровська В.О. Щодо розширення форм системи комунікацій у Харківському історичному музеї 34

Желтобородова О.А. Про деякі аспекти форм екскурсійної роботи в музеї з молодшою дитячою аудиторією 36
Івах О.Д. До питання підготовки зводу пам'яток культури Харківської області 39
Левченко Т.Є. Харківщина спортивна – кроки зростання протягом 1991-2001 рр..... 41
Лобанова-Гулак М.В. Феномен соціал-демократії: проблема ідеології у сучасній музейній роботі 44
Музиченко Я. Музейні етнокультурні цінності України за кордоном 46
Пєнькова О.Л. Досвід використання епістолярних документів часів Великої Вітчизняної війни у виставковій роботі 48
Прохоров А.М. Внесок Миколи Федоровича Сумцова у розвиток початкової та середньої освіти у Харкові 51
Сафонова О.В., Шульгін А.В. З історії забудови торгового центру Харкова другої половини XIX ст. 53
Сліпушенко Т.В. Розвиток фотосправи на Харківщині в к. XIX – поч. XX ст..... 57
Сошніков А.О. Національний імідж Харківщини в контексті заходів українського уряду в сфері створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів українського козацтва 60
Сушко В.А. Пасічництво на Харківщині у XX ст. 62
Тортика А.А., Лобанова М.В. Две тенденции в современной работе музеев исторического профиля: "реформация" и "контрреформация" в музейной экспозиции 64
Хасанова О.І. Особливості українських сімейних обрядів перших років життя дитини 66
Хоружа М.В., Болдінов І.М. З історії репресій на Харківщині: комкор С.А. Туровський 69

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ ТА ВВЕДЕННЯ ЇХ У НАУКОВИЙ ПРОЦЕС – ОДИН З НАЙВАЖЛИВІШИХ НАПРЯМКІВ РОБОТИ МУЗЕЇВ

Буличова В.В. Скарби музею Слобідської України у колекції тканин Харківського історичного музею 72

Гомжин В.Л. Збірка меблів у колекції Харківського історичного музею 76
Гнатишин Т.Р. Щодо атрибуції шаблі східного походження з колекції Харківського історичного музею 78
Горлова Т.А. Матеріали В.Я. Данилевського у колекції фотодокументів Харківського історичного музею 81
Звержховська Н.В. Паперово-грошові знаки загальнодержавних емісій СРСР у колекції Харківського історичного музею 83
Іванова Н.М. Матеріали академіка М.П. Барабашова в колекції фотодокументів Харківського історичного музею..... 86
Климова Л.Ю. Літературні пам'ятки 20–30-х рр. XX ст. у Харкові 89
Косів Р. Цехові хоругви зі збірки Харківського історичного музею 93
Лиман С.І. Британський музей і розвиток медієвістики в Україні в період, що передував XII Археологічному з'їзду у 1805–1902 рр. 95
Мельничук Л.Ю. До питання атрибуції західноєвропейської портретної мініатюри 97
Никипоренко Л.В. Колекція газет "Полтавські думки" у фондах Харківського історичного музею 99
Овчиннікова Л.Г. Музичні інструменти в колекції Харківського історичного музею 101
Огурцова Н.В. Деякі методологічні аспекти музейних інформаційних систем 102
Панченко А.В. Матеріали М.С. Самокиша у фондах Харківського історичного музею 104
Пономарьова Л.Є. С.О. Луньов. Життя і творчість 108
Прокатова Г.Е. К вопросу атрибуции гравюр из коллекции А.М. Алферова в собрании ХХМ 111
Сушко В.А. Ніжинський вибійчаний рушник в колекції Харківського історичного музею 113

РЕГІОНАЛЬНІ ТА ГРОМАДСЬКІ МУЗЕЇ ХАРКІВЩИНИ – ЗБЕРІГАЧІ І ПРОПАГАНДИСТИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ КРАЮ

Астахова Е.В. Коллекции Музея природы ХНУ – неограниченные возможности обучения через развлечения 114
Борисова Т.М. Історичні пам'ятки Краснокутчини 117

Буцький Є., Власко В. Маловідома сторінка історії авіації Харкова. Льотчик-випробувач Снегірьов М.А. 120
Дрогваленко О.М., Резніченко Л.А. До 195-річчя Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна 123
Дудко Д.М. Матеріали сковородинознавця А.М. Ніженець у фондах літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди 126
Левченко Д.Р., Сиром'ятникова Н.М. Вивчення видового та кількісного складу колекції приматів Музею природи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна 128
Парамонов А.Ф. Генеалогия рода Гризодубовых 129
Сиром'ятникова Н.М., Костенко Є.І., Єременко С.В. Планування наукових досліджень у галузі вивчення музейних предметів з урахуванням специфіки природничих музеїв 131
Чорноморець В.О. З історії Пісочинської Василівської церкви 133

Наукове видання

ВОСЬМІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції,
присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду

12 квітня 2002 р.

Видавець: Харківський історичний музей, 61003, м. Харків, вул. Університетська, 5

Відповідальний за випуск Цигульов В.А.

ВІДДРУКОВАНО НА ОБЛАДНАННІ ТОВ "РАДУГА"

Підписано до друку 27.11.03 р. Формат 60×84 1/16.
Умов.-друк. арк. 6,9. Обл.-вид. арк. 7,4.
Зам. № 1297. Тираж 100 прим. Ціна договірна.

Видавництво ХНАДУ, 61200, м. Харків-МСП, вул. Петровського, 25

Свідоцтво державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України про внесення суб'єкту видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 407 від 09.04.2001 р.